

MŰHELY

VÁLTOZÓ CSALÁD – VÁLTOZÓ POLITIKÁK*

NEMÉNYI Mária – TAKÁCS Judit

MTA Szociológiai Kutatóintézet
1014 Budapest, Országház u. 30.; e-mail: nem13249@socio.mta.hu

MTA Szociológiai Kutatóintézet
1014 Budapest, Országház u. 30.; e-mail: takacs@policy.hu

Összefoglaló: Íráskunk egy kvalitatív kutatás eredményeiről szármalbe, mely az átalakuló család fogalom, a változó családformák politikai megítélését és társadalmi hatásait kívánja feltérképezni. A politikai és gazdasági döntéshozók körében készült interjúk segítségével értelmeztük a különböző elveken alapuló családpolitikai megfontolások céljait és indokait, a döntések háttérül szolgáló család fogás jellemzőit, valamint a kormányzati/állami családpolitikai és munkaerőpolitika illeszkedését a férfi-női egyenjogúság elvárásaihoz. Laikus válaszolóink körében pedig azt vizsgáltuk, hogy a családtagok életét a gyakorlatban mennyiben befolyásolják a politikai és gazdasági döntéshozók családokkal kapcsolatos intézkedései. Eredményeink azt mutatják, hogy a két fajta adatközlői kör megközelítései választási szerepük különbözőségének megfelelően a felvetett kérdéseket ugyan más és más módon közelítik meg, mégis az egyes kérdések körében a vélemények között van a családpolitikai egészének hasonló értelmezésevel találkozhattunk. A férfiak és nők esélyegyenlősége, a családformák változatosságának elismerése vagy ellenzése, a család és a munka harmonizálásának kérdése, a nők foglalkoztatási arányának növelése mint európai elvárás és egyúttal mint a méltó és egyenrangú élet egyik fontos feltétele hátterbe szorult a gyermekvállalás és a gyermekvállalás demográfiai kérdéseibe is.

Kulcsszavak: családpolitika, esélyegyenlőség, család és munkaösszeegyeztetése, gyermekvállalás

A 20. század második felétől kezdve a család társadalmi intézménynek funkciói többszörösen átalakultak. A klasszikus feladatok közül a közös gazdasági teremtés, az idősekről való gondoskodás vagy a szexuális élet megteremtése a szociális környezetből. A modern államrendszerre pedig átváltott a családoktól: munkaerő és

* A kutatást az OTKÁ-tól elnyert 37380 számú pályázat támogatásával végeztük. Kutatásunk készítésekor részt vettünk az Európai Bizottság 5-ös Programjának keretében végzett IPROSEC nemzetközi összehasonlító kutatásban, melynek magyarországi eredményeit kívánjuk ki egészíteni. Jelen cikkünk a Szociológiai Szemle 2003/1-esszámában Család és családpolitika címen megjelent írás folytatásának tekinthető.

nyugdíjat biztosít, valamint első sorban az oktatási intézmények révén a szociális családban is komoly részt vállal. Ma a család talán legfontosabb funkciója az érzelmi és a bizonyos szintű anyagi biztonság megteremtése a családtagok társadalmi működőképességének biztosítása érdekében. A család funkcióinak megváltozásával a családfogalom is kiszélesedett, azaz a korábbi időszakoktól eltérően ma már nem olyan egyértelmű, hogy mit nevezünk, nevezhetünk családnak.

A családfogalom kiszélesítéséhez sokféle tényező járul hozzá közvetlen és közvetett módon. Ide sorolható többek között a házasságintézmény népszerűsége, az elváltok elterjedése, a válások, az újraházasodások, a házasságkötés nélküli együttélések következtében elterjedtebbé váltak az egyszülőcsaládok, illetve a különféle átalakulásokról létrejövő összetett családformák, azaz a klasszikus nukleáris családmódnél egyeduralkodóvá váltak a különböző családformák pl. a polyamória. A női munkavállalás térnyerésével, az otthonteremtés és a gyermeknevelés feladatainak, valamint a házimunka nemek közötti elosztásának változásaival megkérdőjeleződtek és – legalábbis részben – funkciójukat veszítették a hagyományos női és férfi szerepek. A nők gazdasági önálló sorsa számukra is lehetővé tette az önálló jövőtervezést, és a párválasztást is egyre kevésbé befolyásolták a korábban csak egy férfi partnerrel közösen megteremtendő anyagi biztonság elérésének szempontjai. Mindehhez a feminista – és a szexuális – felszabadító mozgalmak teremtették meg az ideológiai hátteret. A női társadalmi önálló sorsával párhuzamosan komoly értékvesztés is lezajlott: a társadalom egyre inkább individualizáltabbá vált, ami gyakran együtt jár a párkapcsolatok szintjén is a rövidebb távú haszon-maximalizálás preferenciájával, illetve egyre gyakoribb jelenlétét a hosszabb távú egyéni tervezés – például az egyéni karrier-célok megvalósításának előtérbe helyezése – mellett felületesebb párkapcsolatok kialakítása és fenntartása (Utasi 2004). Továbbá egy kiemelt téma a családfogalom kialakulásához hozzájárult a családi életproblémáinak kritikus megközelítése, például a családon belüli erőszak problémáinak köré nézve a női életre a nagyobb figyelem, valamint a különböző etnikai csoportokra jellemző, a családi életben is tükröződő társadalmi problémák egy részének megismerése.

A család fogalmának kibővülését eredményező jelenségek mellett az ismert demográfiai folyamatokkal – a népesség öregedésével és a csökkenő családonkénti gyermekszámmal, a házasságkötés és a gyermekvállalás időpontjának kitolódásával, az egysemmélyes háztartások számának növekedésével – jellemezhető változások nagy mértékben hatottak a családok helyzetére, a család szerepek alakulására és – legalábbis bizonyos helyeken – a családpolitikai megfontolásokra.

Jelen írásunk egy közelmúltban lefolytatott kutatás eredményeire támaszkodik. Interjúkra alapozó kutatásunkban a családformák változásainak társadalmi hatásait az átalakuló család és a családtagok társadalmi munkamegosztásában foglalt helye, a különféle munkatípusok és az életminőség kapcsolatos attitűdök kapcsolatrendszerének feltevéseivel kívánunk vizsgálni. A fő kérdések közé tartoztak a család és az állami jóléti rendszer kapcsolódásai és a társadalmi nemiségek alakulásának családalapú kapcsolatos vonatkozásai. A kutatásban a társadalmi nemiség (un. gender) dimenzió azért is vált különösen hangsúlyossá, mert a nemzetközi tapasztalatok alapján a női reprodukció funkciója nem csak a családon belüli női identitás alapja, hanem az oktatásban való részvétel és a munkavállalás területein, illetve a női társadalmi szerepvállalásában általában is meghatározó jelentőségű.

Kutatásunk során tehát egy részt arra kerestünk választ, hogy a családformák és a családi életváltozásai milyen kihívásokat jelentenek a magyardöntéshozók számára: a politikai és gazdasági döntéshozók oldalán értelmezni kívántuk a különböző elveken alapuló családpolitikai megfontolások céljait és indokait, a döntések hátteréül szolgáló családfelfogás jellemzőit, valamint a kormányzati/államisztocsiálpolitika részét képező családpolitika és a gazdaságpolitika részét képező munkaerőpolitika illeszkedését a gyakorlatban, különste kintettel a férfi-női egyenjogúság kérdésére. Másrészt a családok oldalán azt vizsgáltuk, hogy ki nek mit jelent a család, a családi élet, és ezeket a jelenléseket – valamint a családtagok életét a gyakorlatban – mennyiben befolyásolják a politikai és gazdasági döntéshozók családalkapcsolatos döntései.

Míg „acsaládra” vonatkozó retorika évtizedek óta változatlanul pozitívérték tartalommal telített mind a szakértők, mind a politikusok fel fogásában, addig a családok valóságos életére vonatkozó statisztikai-demográfiai adatok továbbra is azoknak a tendenciáknak a folyamatosságát mutatják, amelyek a különböző szakértők már korábban is válságjelenségeként értelmeztek (Pongrácz 1999; Pongrácz–S.Molnár 1998). A folyamatosan csökkenő családönkénti gyermekszám, a házasságkötések számának csökkenése, a házasság nélküli együttélés mindgyakoribb válsága, a válsági arányszámok folyamatosan magas szintje, az egyszülős családok, valamint a házasságkötés nélküli gyermekválsági arányszámok emelkedése mind azt jelzi, hogy a tények szintjén a család fogalma változóban van. Ezért ha azt halljuk a tudományok közvélekedés meghatározó szereplőitől (Pongrácz–S.Molnár 1997; S.Molnár 1999; S.Molnár 2001) és a „család központú” retorikát hangozató különböző kormányoktól, hogy a magyarlakosság különösen család párti, nehezel dönteni, pontosan mi nek – milyen családnak, családformáknak – a pártolásá ra utalnak.

A demográfiai előrejelzések egy olyan társadalom jövőbe li képet mutatják, amelyben a keresők és az eltartottak arányának felborulása a gazdasági egyensúlyt veszélyezteti. A házánkra is jellemző öregedőtársadalom valósga mindenkorikormán yok számára élesen felveti a várható tendenciák befolyásolásának vágyát. Mindezt tovább árnyalja az a magyarszági lakosságon belüli társadalmi egyenlőtlen ségek talaján kibontakozó etnikai-kulturális dimenziókkal telítődött problémahalmaz, amely első sorban a különböző társadalmi csoportok eltérő termékenység mutatóiban jelenik meg (Habicsek 2000). A politikai retorikán túlmutató családpolitikai elképzeléseknek és intézkedéseknek így túlkel le lépniük a – so kak ál tal ide ális nek vélt, statikusnak tűnő – normatív családfogalom használatából adódó válságkezelésen, hogy a családformák pluralizmusából ki indulva próbálja nak összhangot teremteni a különféle valósgos család i igények és a családokat megcélzó politikai intézkedések között.

ANŐKTÁRSADALMISZERE PVÁLTOZÁSÁNAK HATÁSA A CSALÁDISZEREPEK ALAKULÁSÁRA

A családformák és a családi szerepek átalkulásában a gyonfon tos szerepet játszottak Magyarországon is a nőktársadalmi helyzetének és lehetőségeinek változásai. Az államszocialista rendszert „féloldalas” női emancipáció jellemezte: „A munkában, oktatásban, kultúrában vagy akár a politikában a nők (szinte) egyenlő lettek, és (szinte) egyenlő nek is érezheték magukat. A magán szférában azonban, a partnerkapcsolat

tokban, a családban, továbbá általában személyközi viszonyokban (aközéletben is) a férfi-női szerepek alakításának hagyományos módja nagyjából változatlan maradt” (Ferge 1999: 17). A nők re – és a férfiakra – erőltetett szociális társadalmi életben a nukleáris család új, kétkezes modelljének – valamilyen várossilakótelepi élet, a bölcsődei, az óvodai és az egyéb ingyenes családsegítő állami ellátások biztosításának és igénybevételeinek – elterjedésével járt. Ugyanakkor ez a korszakot egy fajta nosztalgikus visszavágódás is jellemezte a hagyományos családi életkezei közé, ahol a férj tartja el a családot, míg a feleség az otthoni tevékenység és a gyermekneveléssel foglalkozhat (Neményi 1996). A rendszerváltozás utáni első kormányhangsúlyozottan ide-alizálni kezdte ismét az egykezes tradicionális családi berendezkedést, bár a gazdasági átalakulás soknyilvánvalóan a nagyobb szerepet játszó társadalmi modelljéledeésében, mint a politikai preferenciák.

Talán ezzel magyarázható, hogy egy 1990-es évek elején készített szociológiai felmérés eredményei szerint a magyar anyák fontosabbnak tartották a családi és a magánéletet, mint a munkájukat és szakmai előmenetelüket; valamint a válaszadók 89 százaléka úgy nyilatkozott, hogy a gyermekes nőknek jobb az életük, mint a gyermekteleseknek. Ugyanakkor ugyan ezek a nők szerettek volna továbbra is aktív dolgozni, bár szívesebben választottak volna részmunkaidőállást, mely a nyugat-európai országokhoz képest továbbra sem tekinthető széles körben elterjedt lehetőségnek Magyarországon és a többi volt szociális átalamban (UNICEF 1999: 44).

Az 1980-as évekkel össze hasonlítva az 1990-es évek közepére meg nőtt azoknak a magyar nőknek az aránya, akik úgy vélték, hogy – különösen a kisgyermekes – anyáknak otthona helyük (Tóth 1995). Annak értelmében, hogy pontosan mi okozhatta a női attitűdök ilyen irányú változása it, több tényező kell figyelembe venni: az új, illetve megújult ideológiai és tradicionális megközelítések hatásai mellett különösen fontos szempontként említendő az átalamb vissza vonulása a jóléti ellátásokból (Ferge 1999), ami szintén hozzájárulhatott a női munkavállalás „vonzerejének” gyengüléséhez.

A mai nyugat- és észak-európai családpolitikai intézkedések központi kérdése, hogyan segítse a gyermeknevelő szülőket vagy szülőket a munkájuk és a családi életük összeegyeztetésében. Ezekben a szakmai, politikai diskurzusokban a női munkavállalás kérdése az egyik legfontosabb családi életet befolyásoló tényezőként jelenik meg. A nők képzettség szintjének növekedésével a női szakmai ambíciók fokozatosan a családi élet meghatározó tényezőivé kezdenek válni Magyarországon is (Nagy 1999; Koncz 2005). Az Európai Unió által támogatott követelmények és elvárások mellett a magyar nők egyre szélesebb körűvé váló karrierlehetőségei magyarázhatók azzal, hogy ugyan a magyar foglalkoztatás-szerkezet radikális átalakulása követelményként a korábbi időszakhoz képest a női munkavállalók aránya csökkent a munkaerőpiacon, a gazdaságilag aktív magyar nők azonban egyre képzetebbek. Következésképpen a vezető pozícióban lévő nők száma növekszik és a férfiakkal össze hasonlított kereseti hátrányuk fokozatosan csökken – bár a netónői átlagkeresetek 2002-ben is csak a férfikezesek 87%-át érték el Magyarországon (Bukodi et al. 2004: 116).

A női képzettség szint emelkedésével összefüggésben egyre több nő értelmetlenül munkavállalást a pénzkeresés gyakorlati szükségességén túl ön megvalósítási opcióként, akik számára a konzeratív korományok – ‘fizetett munkahelyett otthoni tevékenység’

jellegű – ideológiai üzenetei nem túl sokat mondóak. A demográfiai adatok azt látszanak alátámasztani, hogy a nők munkát is és családot is szeretnének – de előbb munkát és csak utána családot: Ma gyarországon ma a legtöbb nő 25–29 éves korában, a legtöbb férfi pedig 30–34 éves korában köti első házasságát. Így az első gyermek vállalásai ki to ló dik, kü lö nö sen a felső fo kú végzett sé gű ek kö ré ben: 1995 óta a leg mag as abb szü lé si arány a 25–29 éves nő ket jel lem zi (Vukovich 2002). A család alapítá s ra vál la ko zók a ko ráb bi id ő szak ok hoz ké pest ki sebb mé re t ű család o t sze re t né nek: 1993-ban a 18–41 éves nők töb b sé ge (54%) két gyer me ket sze re tett vol na és csak 1,5 szá za lé kuk nem akart gyere ket (Vukovich 2002: 113). Tíz év vel ké sőbb a leg töb bek ál tal pre fe rá lt gye rek szá m to vá bb ra is ket to ma radt, de a 25 év nél fi a ta labb nők 10 szá za lé ka (és a fér fi ak 15–20 szá za lé ka) nyi lat ko zott ú gy, hogy nem akar gyere ket (Ka ma rás 2002: 58). Aszándékos gyermek telenség viszonylag új je lenség nek szá mít Ma gyar or szá gon, ami épp úgy utal hat az in di vi du a li zá ló dá si ten den ci ák erő ső dé sé re, mint a család i élet és a munka vállalás össze egyeztetet hősé g nek vé lt és va ló di ne héz sé ge ire. A gyer mek szá m nö ve ke dé sét gát ló té nye zők kö zött fon tos még em lí te ni a gyer me kes család o k rom ló anya gi hely ze tét, mely re a ko ráb bi ku tá s o k e red mé ny ei sze rint hat ha ta család tá mo ga tás i juttatás o k re ál érté ké nek csök ke né se és sze lek tív jel le ge (Vukovich–Har csa 2002). 1991 és 2001 kö zött a sze gé ny sé g ben élők ará nya a tel jes né pes sé g hez vi szo nyít va na gyobb mé ré t ek ben nö tt a gyer me kes ház tar tás o k – kü lö nö sen a leg alább há rom gyer me ket ne ve lők – kö ré ben, míg az egy sze mé ly es ház tar tás o k és a gyer me ket len pá rok kö ré ben volt a leg ma ga sabb a jó ve del mi szint (Gá bos–Szivós 2002).

A legáltalánosabb magyar családforma továbbra is a házaspár két gyermekkel. 1980 és 2001 kö zött azon ban a 15 év nél id ő sebb né pes sé g kö ré ben a ház as ság ban élők arány a 67%-ról 52%-ra csökkent (a férfiak esetében 71%-ról 56%-ra, a nőknél 64%-ról 50%-ra), ugyan ak kor az el vál tak ará nya kö zel meg dup lá zó dott, az egye dül élők szá ma pe dig 18%-ról 28%-ra nö tt (a fér fi ak nál 22%-ról 33%-ra, a nők nél 14%-ról 22%-ra) (KSH 2001: 13). 2001-ben a gyer me kek 30 szá za lé ka ház as ság on kí vül szü le tett (Vukovich 2002: 140).

Mind ezen vál to zás o k át te kin té se után el mond ha tó, hogy a rend szer vál tás óta a család i élet és a poli ti ka kap cso la ta u gy an na gy mé ré t ek ben meg vál to zott, a ko ráb ban na gy-lelkű állami támogatásokkal és – a közvetlen állami ellenőrzés mértékét tekintve – na gyobb me rev sé g jel le mez he tő vi szo nyt azon ban nem vál tot ta fel a mai ma gyar társadalomban meg talál ha tó család i élet formák sok fé le sé gét tü kröz ő re ál is család poli ti ka.

A CSALÁDPOLITIKAI MEGFONTOLÁSOK CÉLJAI ÉS INDOKAI A DÖNTÉSHOZÓK SZERINT

Em pi ri kus vizs gá la tunk első sza ka sá ban arra a kér dés re ke res tük a vá laszt, hogy a család formák és a család i élet vál to zás ai mi lyen ki hí vá so kat je len tet tek a ma gyar dön tés ho zók szá má ra. Ha minc ki vá lasz tott in ter jú a la nyunk kö zött ha son ló arány ban szó lal tak meg poli ti ku sok, a gaz da sá gi élet sze rep lői és ci vil szer ve ze tek ve ze tői, akiket azért vá lasz tot tunk, mert te vé keny sé gük kap cso ló dott a vizs gált té má hoz, azaz a család és a család poli ti ka vi szo nyá hoz. A poli ti ku sok töb b sé ge (kormány pá rti és el len zé ki) parlamenti képviselő, önkormányzati, illetve minisztériumi tisztségviselő

(államtitkár, osztályvezető) volt. A gazdasági élet szakszervezeti vezetői és vállalatok humán erőforrás menedzserei képviselték, a civil szervezetek megszólaltatott interjúalanyai pedig főleg nőszervezetek vezetői közül kerültek ki.

Az első kérdés kör a *családpolitika legitimitásárá* vonatkozott. Ebben a kontextusban válszadók inkább többsége szerint a kormánynak csak korlátozott joga van a családok életében beavatkozni. A kormányzat és kormányparti politikai szereplők egyaránt óvatossággal maztak: állítják, szerint csak annyi kívánják befolysolni a család szerkezet alakulását, amennyiben ezzel a gyermekcsaládok támogatását erősítik. A civilek és a szakszervezeti képviselők viszont jellemző módon a gyakorlati megoldások hiányára vonatkozó kritikával illeték a mindenkor kormányok elméleti legmindigyan gyermekbarát elképzeléseit, mi közben rámutattak a családpolitika gyakorlati megvalósítását gondolt össze függéseire például a nyugdíjrendszerrel, illetve a szexuális nevelési hiányosságai val:

Az a helyes, ha mindenki nek annyi gyereke lehet, amennyi az ő lelkének szükségességéhez, a jólétéhez. Vanak, akiknek egygyerek is sok, azoknak nem kéne erőszakkal, hogy legyen több. De ugyan úgy teljen in do kolt nak tartjuk, ha valaki úgy gondolja, hogy neki hatgyerek is kevés – lehesen. [...] Ha én idegen gyereket gondozok egész életemben, például dajka vagy gyök vagy hivatasos nevelőszülő, ezért természetesen fizetéshez, nyugdíj jogosultsághoz jutok. Ha saját gyerekemmel végzem ezt jobb színvonalon, akkor magánbuli volt, hobb. Ez en gem arra inspirál, hogy tartózkodjak minden olyan tevékenységtől, ami akadályozza a piacjövdelem szerzési lehetőségeimet. Ez ellen érdekeltesz abban, hogy gyereket neveljek. Gazdaságilag minden elne szól, nem csak a nyugdíjrendszer – külnősen azóta, hogy nukleáris család van, és elszakadt egymástól a jövdelem teremtés és a család. Az államnak nem volna szabad anyagi szempontból ellenérdekeltenni az állampolgárokat abban, hogy annyi gyereket legyen, ahány szeretnének. (országos családsszervezetképviselője)

Először is na gyon nagy baj, hogy a magyar nép fogy. Te hát ezért vala mit a kormánynak tennie kell. De ez na gyon össze tett do log, társadalmi, gazdasági fejlődés kell ahhoz, hogy a családok nyugodt lelkiismerettel tudjanak tervezni. És ezt a családra kell bízni. Mert az, hogy be tiltják az abortuszt, mert volt ilyen is, nem megoldás. Mi azt mondtuk, és mai napig is azt mondjuk, hogy az iskolában kell elkezdeni a felvilágosító munkát, azt, hogy ne legyen abortusz. [...] Mi sem támogatjuk, hogy az abortusz nővekedjen, és abban érdekeltek vagyunk, hogy csökkenjen. De ehhez a feltételeket meg kell teremteni. Tehát olyan fogamzásgátlószereket kell biztosítani, amihez hozzájut könnyen, mert ma, je len pillanatban is, ugye volt egy gyógyszerár-emelkedés és ezzel együtt nővekedett a fogamzásgátló gyógyszerek ára is. [...] Nem biztos, hogy csak a diákok szorulnak rá a kedvezményes fogamzásgátlószerekre, mert van olyan nagy családok, akik nem tudják megvenni, és sajnos, azt kell nézni, hogy a kúsgyerekek száporodnak, és ez tragédia. Te hát igenis, a család tervezze meg, ami kor ő úgy látja, hogy fel tudja vállalni, hogy egy, két, három vagy ötgyereke legyen. (szakszervezetnői tagozatának képviselője)

Ennek ellenére jól kirajzoló dolog, hogy a jelenszocialista-liberális kormányzati ciklus kormányparti politikusai inkább az esélyegyenlőség fontosságát hangsúlyozták, míg az ellenzéki képviselők – megfelelően a korábbi konzervatív kormányzati politikai központi céljának – azoknak az érdekeket tartották szem előtt, akik a polgári közép rétegek eterosítják:

A na gyon di rekt, nor má kat sza bó kor mány nem ve szi tu do má sul azt a faj ta plu ra liz must, ami a csa lád for mák ra ma jel lem ző. A há zas sá got és a több gye rek es sé get pre fe rál ja a köz é posz tá ly be liek szá má ra és nem egysz er ű en egy esz mé t va gy nor má t hir det sza vak kal, ha nem na gyon is konk ré tak a kö vet kez mé nyek: for in to sí tható, mek ko ra ju tal mat ad. (civilnő szervezet képviselője)

Az a kí vá na tos, ha az áll am, a kor mány zat min dig csak ah hoz te remt fel té le ket, ho gy a vá lasz tás sza bad sá gát biz to sí t sa. Sem mi más fel ada ta nin cs. [...] A család politikai intézkedéseken keresztül nagyon kicsi mozgásokat, rezgéseket lehet kelte ni. De a fő ten den ci á t igaz á ból ezek kel az eszközök kel se a csalá dtá mo ga tás any a gi von at ko zá sa í val, se pé l d á ul a bor tusz s za bá ly o z á s sal – nem lehet meg for dít ani, be fo lyá sol ni. A gye rek vál la sás els ő sor ba na jö vő re vo nat ko z ta tott po zítív va gy ne ga tív vá ra ko z á s kon mú lí k. Ho gy há ny fo rint lesz a csa lá di pó t lé k, va gy mi ly e nek az egy é b ked vez mé nyek, ér dem ben a fő fo ly a ma to kat nem tud ja be fo lyá sol ni. Any a gi esz kö zök kel nem fel té len ű l, és nem pont ab ban a csoport ban lehet ö sz tön ö z ni a na gyobb gye rek vál la sást, ame lyik jobb hely zet ben van. Mi nél is ko lá zot tabb az a ré teg, mi nél szé le sebb lá tó kö re van, a mai vi lág ban a jö vő t an nál s ő té tte bb nek lát ja, és an nál ki sebb a kész te tés ben ne a gye rek vál la sás ra. Ezt any a gi ér tel men ben be fo lyá sol ni lé ny e ge sen nem lehet. (kormány párt liberális politikus)

Ahol si ke res mó don a va t ko z nak be, az nem azt je len ti, ho gy a szo cí á lis ju t ta tá so kat nő ve lí k, amik am ú gy is ki csik. [...] Ami vel le het se gí te ni, az a hát tér: ho gy mi ly en az a kör nye zet, aho va a gye re ke det szü lö d. Van-e pé l d á ul böl cs ő de, ó vo da, ami meg fe le lő. Azt in gyen biz to sí t ja-e szá mod ra a te egye te med, mun ka he lyed, gyá rad, mi nisz té ri u mod, ön kor mány za to d, va gy olyan sok ba ke rül, ho gy meg gon do lod, ho gy vissza mé sz-e dol goz ni, va gy ott hon ma rad sz. De ha ezt olyan vá lasz tás nak lát ja egy cso mó nő, ho gy most va gy csa lád, va gy kar ri er, amit a tár sa da lom is í di ó ta mó don nyom, és ezt a kér dést per sze csak a nő nek te szi fel, az va ló szí n ű leg té ny leg rosszul be fo lyá sol ja a gye rek szá m ala ku lá sát. Erre ada tok is van nak, ho gy ahol meg for dult ez a ne ga tív trend, pé l d á ul a skan di ná v or szá gok ban, ott van nak böl cs ő dé k és ó vo dá k, a nők egy en jog ú sít á sa ott té ny leg meg tör té nt, ott na gy ar á ny ban van nak je len a köz é let ben is. A fér fi ak sze re pei meg vál to z tak, ki egy en lí tő d tek a tár sa dal mi ne mi sze re pek. Míg a me di ter rán or szá gok ban, me lyek ha gyom á ny osan az un. gyere k sze ret ő, ka to li kus or szá gok kö zé so ro ló dnak, mondjuk Olasz or szá gban nin cs ó vo da, ab szo lút nem vesz nek részt a fér fi ak a há z tar tá si mun ká ban, ott té ny leg tűn het ú gy, ho gy va gy fel ad od a sa ját é le te det, va gy gye rek te len ma rad sz. Te hát ú gy ér zi egy nő, ho gy té ny leg rá van ké ny sze rít ve, ho gy tel je sen fel ad ja a sa ját é le tét – va gy gye re ket szü l és ott hon ma rad. Eset leg meg pró bál ja egy ű tt a ket tőt, és annyit dol go zik, ho gy

megszakad, és valamilyen háztartási alkalmazottal oldja meg ezt a feladatot... (minisztériumtisztviselő)

Az elmúlt másfél évtizedben a kormányok különféle intézkedéseikkel részben szándékosan, részben valamilyen más területen bevezetett intézkedések következményeként beavatkoztak a családkélethez: ezt a beavatkozást a kormányzat és a politikai aktorok különbözőképpen ítélték meg. Az első szociális-liberális kormány gazdaságstabilizációs programmal szűkítette, az öket követő, hangsúlyozottan családpárti konzervatív kormány bővítette a gyermekes családok támogatási rendszerét. Ugyanakkor ez utóbbi bővítés egyben a rendszer átstrukturálásait is jelentette, mely együtt járt az egyenlőségeket fokozásával. Interjúink készítésekor még csak régi korszakait jelelték meg a jelenlegi szociális-liberális kormány új fajta családpolitikai elképzelései, így a válságok közötti dichotómia jegeiben fogalmazódtak meg:

A házaságban élőket és a három és többgyermekeseket rendkívüli módon preferálták, közülük is az átlag fölötti jövedelműeket. Az élet társikapcsolatot nem vetették figyelembe, pedig 100 gyermekből kb. 30 élet társikapcsolatból születik. [...] A homoszexuálisokkal szemben is teljezen egyértelműen elítélő, intoleráns volt a magyar politikai vélemény. [...] Az előző kormány a konzervatív, törvényátszentesített, lehetőleg katolikus vallású családkepet erősítette – az egyének szabad rendelkezési jogát biztosításának sem mi jele nem volt. Mi viszont azt mondjuk, hogy a család fontos – de mi sem a fejlett individualizációt maximálisan megengedő nézőpontot képviseljük. Mi azt mondjuk, hogy a magyar válságcsaládszerkezetet kell először megerősíteni. Mi a család nem a házaságot értjük, hanem az élet társikapcsolatból kezdve mindenféle variációt. Az egyszülős családoktól kezdve mindenféle variációt támogatni kell. (kormánypartiszocialista politikus)

Én nem foglalkozom a nőkérdéssel. Szeretném is távol tartani magamtól, ebbe a kádba nem szeretnék belemélyülni. Engem az erőszakos intoleráns fellépés zavar, ahogyan ez a kérdést kezeli. [...] A család támogatások területe nem volt az esélyegyenlőséget bármilyen szinten is két ségbe vonó mozgásterület. Aki azt mondja például, hogy az apa is vesse igénybe egy éves kor alatt a gyereket, az hülye. A gyermek szükséglete nem fontos? [...] Az anyát diszkriminálná, ha tudatos intézkedésekkel elszakítanák a gyerektől, és agresszív beavatkozás lenne a családélethez. (álampolitikai ciklusban)

A gazdasági – elsősorban a szakszervezetek – aktorok szerint viszont az alacsony foglalkoztatottság szintje és a jelentős munkanélküliség, valamint az alacsony jövedelmek kiszolgáltatottságot társítanak a munkavállalókkal, és a család szempontok így szükség szerint háttérbe szorulnak. A kiszolgáltatottság a versenyszférában foglalkoztatottak számára érzékelhető:

Az első az, hogy a munka ellegyen végezve. Erőltetve nem diavat pa naszkodni. Én biztos vagyok benne, hogy nincs olyan ember, aki nek napi tíz óra munka és nyolc óra alvás mellett elég ideje legyen arra, hogy éljen. Mert ez

em ber te len. De nem ha rag szom ez ért a cégre. Ez egy ka pi ta lis ta cég, il ye nek a fel té te lek. A ki itt akar len ni, an nak erre igent kell mon da nia. Én ezt ér tem. De nem tar tom csa lád ba rá tnak. (női kö zép ve ze tő a ver se ny szfé rá ból)

Az in ter jük má sik fon tos kér dés kö re ar ra vo nat ko zott, va jon *pre fe rál hat-e az ál lam bi zo nyos csa lád for má kat*. A vita köz ponti kér désé nek az mu tat ko zott, va jon van-e jo ga a kor má ny nak kü lö nb sé get ten ni gye rek és gye rek kö zött a szü lők „ér de mei”, il let ve az egy ütt élés kü lö nb ö ző for má i sze rint. Az ez zel kap cso la tos el té rő ál lás pon tba ki fej té se sor án szin te min den vá laszoló nk utalt a tá mo ga tás ok de mo grá fi ai ha tá sa ira, a mun ka vá llalás tő sz tön ző va gy épp en gát ló kö vet ke zé mé ny ire, hang sú lyo zot tan em lít ve a roma la kos ság és a gyer mek vál la lás vi szo ny át.

In ter jú ala nya ink kö zül tö bb ben is kri ti ká val il let ték, ho gy a ko ráb bi kor má ny za t a kö zép osz tály be li tö bb gye re kes csa lá do kat pre fe rál ta a sze gé nyebb ré te gek csa lá dja i hoz ké pest, va la mint a le gá lis há zas ság ban él ő ket ki mon dot tan elő ny ö sebb hely zet be hoz ta az adó zá son ke resz túl a sta tisz ti kai lag ke vés sé tar tós nak mu tat ko zó há zas ság nél kü l egy ütt élők hö z és az egy szü lős csa lá dok hoz ké pest. A két ke re sős, há zas ság ban él ő szü lők ese té ben a ked vez mé ny ö ssze vo nás ré vén ma xi ma li zál ha tó vá vált, míg az egy ütt élők szá má ra ez nem volt jár ha tó út. A je len leg kor má ny za ti po zí ci ó ban lé vők va gy kor má ny pár ti vá laszoló k u gy an me ge dő bb nek tün tek a há zas ság al ter na tí vá i val szem ben, de nem fo gal ma zó dott me ha tá ro zott po li ti kai szán dék e csa lád for má k tá mo ga tá sa ra vo nat ko zó an. (Az in ter jük ké szí té se óta u gy an meg szü le tett a T/16349 szá mú képvise lői ön ál ló in dít vá ny az é let tár si kap cso lat re gisz trá lá sa ról, az in dít vá ny sor sa é se set le ges csa lád po li ti kai ha tá sa azon ban egy elő re ki szá mít ha tat lan.)

Az eltérő elveken, különböző ideológiai kon alapuló családpolitikai elképzelés céljai nak és in do ka i nak viz s ga lá ta ar ra mu ta tott, ho gy ko moly el len té mu tat ko zott – nem csak a kü lö nb ö ző írá ny za tok hoz tar to zó po li ti kus ok, ha nem po li ti kus ok és ci vi lek kö zött is – a ki tün te tett nor ma ké nt ke zelt csa lád mo dell szük sé ges sé gé nek meg í té lé se ben. Egy jel leg ze tes ellen zé ki po li ti kus i vé le mé ny az ál ta la ide á lis nak és kor má ny za ti lag is pre fe rál and ó nak vé lt csa lád mo dellt ál ta lá nos an kö vet end ő é let form a ké nt áll í tot ta szem be a „rossz” tár sa dal mi pél dák kal:

Meg győ ző dé sem az, ho gy be avat ko zhat a kor má ny za t, a mi kor bi zo nyos é let for má k, csa lád struk tú rá k pre fe rál á sa mel lett te szí le a vok sot. [...] Ma gyar or szá gon is, fő leg a felső fokú vég ze tség ű eknél, az első gye rek vá llal á sa ki to ló dik, mind a mel lett a há zas tár si vi szo ny ban sok kal biz to sab ban szü let nek me g az első gyer me kek, az é let tár si vi szo ny ban ez bi zo ny ta lan ná vá lik, és fő leg a má so dik gyer mek vál la lá sa egy é let tár si vi szo ny ban na gy on bi zo ny ta lan. A kü lö nb ö ző tá mo ga tá si for má k pre fe rál á sa val sze rint me lehet be fo lyá so lni: ha a kor má ny za t egy értelmű en le teszi a vok sot a mel lett, a kom mu ni ká ci ó já ban is, ho gy a csa lád ot sé rthet et len nek tart ja, a csa lá don be lül al ap ve tő en a há zas tár si kap cso la tot tart ja o ly an for má nak, a mi a nem zet jö vő je szem pont já ból po zi tí van ér té ke len dő, é se zzel bi zo nyos mér ték ben ori en tál hat ja a tár sa dal mat [...] Ami kor a hír adás ok köz pont já ban az áll, ho gy sze res sük a más sá got, az áll, ho gy i ly en in je k ci ó s au to ma tá kat he ly ez nek ki, ho gy a dro go sok hoz zá jus sa nak, a mi kor az áll, ho gy a ho mo sze xu á lis pá rok kap hat nak-e ö z ve gyi nyug dí jat, hát ak kor ez egy na gy on rossz ú ze net a tár sa da lom nak. Ha nem ar ról be szé lünk, ho gy igen is, a ket tő va gy há rom,

vagy több gyerek ne ve lése mi lyen öröme ket okoz, hogy a házasság mi lyen szépségeket tartalmaz ön magában és mi lyen felelősségteljes do logu gyan akkor, ha nem ezt pre fe ráljuk, ha nem min dig az egyént, ak kor ez a tár sa da lom szá má ra azt üze ni, hogy él het így is... (konzervatív poli ti kus)

A ci vi lek vé le mé nye több pon ton is üt kö zött a fen ti meg kö ze lí tés sel:

Az min dig ször nyű, ami kor az áll lam be avat ko zik, ami kor né pe se dé s poli ti kai meg fontolásból teszi, és ez össze kap cso ló dik rossz í zú na ci o na liz mu sok kal. Amit az áll lam an nak ér de ké ben te het, hogy még is csak le gyen mun ka ké pes la kos ság, az az, hogy pél dá ul olyan köz ve tett mó don avat ko zik be, hogy az ok ta tás szín vo na lát eme li és min den ré teg hez el jut tat ja. Így ha ke ve se ben is van nak, egy jól kép zett né pe ség nek nem fog ele ve a 10-20%-a ki es ni a mun ka er ő pi ac ról, ahogy ez ma Ma gyar or szá gon törté nik. [...] Miköz ben a 'szent csa lád' ké pét dé del ge ti egy kor má ny, nem na gyon iz gat ja, hogy a ma gyar pros ti tu ál tak kö zött na gyon sok az anya, aki így tart ja el a gye re két. Az is csa lád, ami vel kel le ne fog lal ko zni, ki men te ni on nan. És a kli en sek kö zött is, gondol om, csalá dapák vagy po ten ci á lis csalá dapák van nak. (civil nő szerve zet képvise lő je)

A vi lá gon a jó lé ti ál la mok nem í ga zán men nek ab ban az ir á ny ban, hogy a né pe ség szaporu lat na gyobb le gyen. Nem ag gód nak azon, hogy ke ve se ben lesz nek: úgy gon dol ják, hogy amit tesz nek, az meg fe le lő. Ne kü nk is el kell jut ni egy olyan szint re, hogy eb ben a vi szony lag ki csi or szá g ban, mint ami lyen a mi é nk, él he tő élet fel té te lek le gye nek, és biz tos va gy ok ab ban, hogy ak kor a vál lal ha tó gyer me kek szá ma nő ve ked ni fog. [...] A nő dönt sön sa ját maga ál la po ta, sa ját tes te ép sé ge fő lött, és maga dönt se el, hogy mely idő szá ká ban az é le té nek há ny gye re ket kí ván – ezt ne ké ny sze rít se sen ki. Ez na gyon fon tos, és úgy látjuk, hogy a nem zet kö zi te rü le ten is eb ben az ir á ny ban, nők ön ren del ke zé si jo gá nak er ő sí té sé vel pró bál nak se gít sé get nyúj ta ni ab ban, hogy ne ki szol gál ta tott hely zet ben le gyen, és ne olyan men nyi sé gű gyer me k áldás szakadjon rá, amit már nem tud kez el ni. Persze a gyerek fel ne ve lé sé nek egész szá ka szá ban az anya meg ha tá ro zó sze re pe hang sú lyt kap, de nem sze ret né nk ez zel csök ken te ni az apák fe le lős sé gét. [...] Mi nem azt mondjuk, hogy ha nincs va la me lyik egy ház ál tal meg ál dott és alá írt ház as sá gi le ve le, ak kor ezt más tí pu sú anya ság nak fogjuk fel. Szó sincs ró la. Azt is tu do má sul vesszük, hogy egye dül élő nők is tud nak vál lal ko zni arra, hogy gyer me ket nevel jenek. Ez pillanat nyi lag még forrongó társadal mi elfogadottsá gú do log, de sze rin tem egy ál ta lán nem el len té tes sem mi olyan el ha tá ro zás sal, ami szerve zetünk me ga la ku lása kor maga elé tű zött. (or szá gos nő szerve zet képvise lő je)

A fér fi ak és a nők esély egyen lősé gé nek kér dé se, a nők má sod ren dű mun ka vál la ló k kén ttörté nő ke ze lé se, a csalá d és a szak mai kar ri er össze egye zet té sé nek le he tősé ge in ter jú ala nya ink mind há rom tí pu sá ban fon tos problé ma kén t je lent meg:

Van nak olyan ház tar tás be li nők, akik már úgy í té lik meg a mun ka er ő pi a ci e sé lye i ket, hogy so ha nem tud nak el he lyez ked ni. A fér j jö ve del mé ből vagy

szo ci á lis jö ve del mek ből él nek és olyan mér té kû füg gő ség ala kult ki, amit az állam szo ci a liz mus ban el se tud tunk vol na gon dol ni. (ci vil nő szer ve zet kép viselő je)

A rend szer vál tás után, ami kor a gaz da sá gi dol gok is meg vál toz tak, ak kor egy nő mond hat ta, hogy ő úgy nem akar ja, ahogy az any ja élt, ő in kább ott hon ma rad na, mert ak kor nyu gal ma san ne vel he ti a gye re két. Ami sok szor egy már lé te ző gaz da sá gi kény sze rű ség meg ide o logi zá lása volt. [...] Te hát van egy gaz da sá gi kény sze rű ség, hogy úgy is ott hon kell ma rad ni, mert nem tud já tok ki fi zet ni az ó vo dát, és utá na könnyű meg ide o logi zá lni, hogy mi lyen jó tu laj don kép pen ne kem ott hon. A he lyett, hogy azon a for ra dal mi gon do la ton tör né a fe jét a tár sa da lom vagy bi zo nyos kor má nyok, hogy ho gyan le het ne a ne mek kap cso la tát át ala kí ta ni, és igen is ál la mi fe le lős ség gé, vagy ha nem is ál la mi, de munkál ta tói fe le lős ség é ten ni pél dá ul a gye rek fel ügye le tet, vagy egy cso mó dol got, ami meg könnyí te ni a fér fi ak és a nők hely ze tét. (mi nisz té ri um itis tség viselő)

A munka és a család élet har mo ni zá lásá nak egyik le het sé ges meg ol dá sa ké nt gy ak ran fel me rül a nők – és egy elő re ke vés sé jel lem ző mó don a fér fi ak – rész mun ka idő s fog lal koz ta tásá nak vagy más faj ta ati pi kus mun ka vál la lásá nak elő sé gité se. A jel en legi ma gyar mun ka erő pi a ci hely zet ben azon ban a rész mun ka idő s fog lal koz ta tás le het sé ges elő nyei ke vés bé hang sű lyo zó d tak, mint a mun ka vál la lók ál tal gy ak ran meg ta pasz talt gy ak ra la ti há trány ok:

Ma nem az egyén mond ja meg, hogy én rész mun ka idő ben sze ret nék dol goz ni, ha nem a mun ka adó azt mond ja, hogy én ennyi re vesz lek fel. Te hát mi ezt nem tá mo gat juk. A má sik do log, hogy eh hez nem elég sé ges ki mon da ni, hogy a rész mun ka idő t meg az ati pi kus fog lal koz ta tást fej lesszük, ha nem az eh hez jár uló kü lön bö ző társa da lom biz to sí tá si ren de le te ket is mó do sí ta ni kell. Mert azért nem mind egy, hogy ho gyan fog ják a szol gá la ti idő t el szá mol ni, a kü lön bö ző szo ci á lis ellá tá so kat ho gyan fog ják a rész mun ka idő ben ad ni. Mert azért van nak olyan cé gek saj nos, ahol azt mond ják, hogy én a négy ó ra ban fog lal koz ta tott sze mé lyek nek nem ad ok ét kezé si utal vá nyt, mun ka ru há t, meg eze ket a dol go kat. Te hát eze ket ren dez ni kell ah hoz, hogy va ló ban tény leg egy nor má lis mű kö dés le gyen eb ben a rész mun ka idő ben [...] ez egy ör dő gi kör, meg kell mon da ni, hogy ez még na gyon az ele jén van, mert saj nos az em berek örül nek, ha munkahelyük van. Fő leg vidé ken, ahol nincs le het ség mun ká ra, és tel je sen mind egy, hogy éh bér ért, de leg álább van mun ká ja, és kap ér te va la mit, az nem fog saj nos föl áll ni és azt mon da ni, hogy ké rem, en gem disz kri miná lnak, mert örül, hogy van munká ja. Mert saj nos egy perc alatt tud nak olyat kre ál ni, hogy nem al kal mas arra a mun ká ra és az ut cán ta lál ja ma gát. (szakszer ve zet női ta go za tá nak kép viselő je)

A gaz da sá gi ér de ke ket is fel kell mu tat ni: hogy mi ért éri meg a vál lal ko zó nak, hogy az a mun ka vál la ló, aki nem nyolc ó ra ban van ott, és ab ből két órát ká vé zik és a te fon ja it in té zi, ha nem hat ó ra ban van ott, és in ten zív en, kre a tí van dol go zik, ke ve sebb stresszel, mert elér a gye re ké hez vagy az idő s, gon do zás ra szor uló szü lő jé hez – ez sa ját, jól felfogott ér de ke. Hiszen azt

gon doljuk, hogy képzett munkaerő kell, elkötelezett, és aki abban az időben, amit ott tölt, kreatív dolgozik. Itt elmozdulás kell: mi egy piacgazdaságba akarunk felmenni, és ez a váltás elkerülhetetlen. A flexibilitás nem úgy értendő, hogy a munkaadó érdekeiben ott kell maradni huszonöt órát, ha nem kölcsönös előnyökkel. [...] És ne hézkerdés, amennyiben azt gondoljuk, és ez a magyar helyzet, hogy keveset a szociális igénybe az alanyi jogon járó gyermeknevelési szabadságot, ha még kedvezményeket adunk például munkaidőben, az a nők pozícióját rontaná egy merev rendszerben. (korábbi kormánytisztviselő)

A teljes állásban foglalkoztatottakat tekintve különösen a versenyszférában dolgozó nőket tekintve fogalmazódott meg szinte megoldhatatlan problémaként a családon belüli női, illetve anyaiszerepek összehangolása a munkahelyi teljesítménnyel, illetve előmenetellel kapcsolatos elvárásokkal:

Ha megnézed a felsővezetőket, akkor nem találsz benne nőket. Az alatt vannak nők, középvezetői szinten vannak nők. [...] Nyilván a nőknek azért nagy kiesést okoz az, hogy a családidejét is meg kellene tartani. Őhatatlanul nagy kiesést okoz, ha gyerekkel van egy nő, és egyáltalán nem él vagy nem olyan családtagok között, hogy a férjével a háztartást, akkor meg kell szakadnia a két terület között. (HR vezető a versenyszférából)

Agyerekváltással mindig nagyon nehéz döntés, amit nagyon nehéz hozni meg, én azt gondolom, hogy azért megpróbálják, de nagy ára van. És tudod is, hogy az a helyzet, ahol nagyon komoly a töredék [...] Olyan irgalmatlan ütemű váltás, ami benne a cég most van, annyi rákérül a forrásból, aki ott marad egy-két évre, hogy nagyon nehéz visszaérkezni. [...] A férfiak és a nők bérezésében diszkrimináció szerintem nálunk nincs. Ez ilyen szempontból ha a nőszellemű cég: az esélytelvileg megadják. Csak az élet... önmagában az diszkriminál, hogy a te felelősséged marad. [...] Azt tudom, hogy az összes férfi, aki velük ott ülök a megnedvesített amben, annak a felesége már ha a vitte a gyereket és megfőzte a csóráját és megcsinálta vele a házi feladatot. (női középvezető a versenyszférából)

Válaszadóink szerint a családi élet szervezéséhez kívánatos munkaidő-beosztásbeli rugalmassággal jellemezhető családbarát munkahely alig akad Magyarországon. Az atipikus munkavállalási formák – például az otthonról folytatható távmunka – sem terjedt el, pedig igénylenne rá.

Családbarát munkahelyre nincs nagyon példa, hogy bárhol is működne. Nem terjedt el igazából ez a gyakorlat. Nem találunk ilyen Magyarországon. Amint tényleg nagyon nagy probléma, hogy például a távmunka nem létező kategória a Munka Törvénykönyvében. Pedig a távmunka is ilyen megoldás lehetne, hogy otthon teljesen rugalmas munkaidőben lehetne dolgozni. Ez jelenleg úgyszólván, hogy vállalkozókkal szerződéssel dolgozik az illető. Tehát végső soron megoldható, de csak vállalkozóként, és ez nincs le szabályozva, nem létezik ez a kategória – pedig jó dolog lenne. (HR vezető a versenyszférából)

Egy részt ami kor a nő ket kér dez zük er ről, hogy ök mit sze ret né nek, ak kor mi nél in kább ki szol gál ta tot tabb va la ki, an nál in kább sza bad ság di men zió ban kö ze lí ti meg ezt a kér dést, és azt mond ja, hogy vá laszt has son olyan ál lást, ahol több ide je jut a csa lá di prob lé mák meg ol dá sá ra. Egé szen pon to san ar ról a le nem rág ha tó csont ról van szó, amit úgy ne vez nek, hogy ati pi kus fog lalko zás ok, tehát rész munkaidő, rugalmas munkaidő, távmunka, ahol az em ber job ban be tud ja osz ta ni a mun ka ide jét, hogy a csa lád já ra, gye re ké re több ide je jus son. Ez az egyik. A má sik vál to zat la nul az egyé nen mú lik: hogy ki ki a há zas tár sá val hogy old ja meg, és hogy a fér fi ak mennyi ben vál hat nak a ru gal mas mun ka idő ala nyá vá. Ezek min dig ne héz kér dé sek. (vállal ko zás fej lesz tő ci vil szer vezet képvise lő je)

Az utó bi évek ben ki alá kí tott esé ly egyen lő sé gi in frastruk tú ra ke re te i nek – az aza ki fe je zett en az esé ly egyen lő sé gel ő mo zdí tá sá val foglalko zó áll ma si szer vek és törvé nyi ren del ke zé sek – meg te rem té se ré vé na min den ko ri ko r má ny lá tó kö ré be ke rül het nek a mun ka és a csa lá di é le thar mo ni zá lá sá nak kér dé sei:

Ami be be tud avat ko z ni egy ko r má ny, sőt, úgy gon do lom, ez ál la mi fe le lő sé g is rész ben, hogy biz to sít sa a szü lők nek, úgy a nők nek mint a fér fi ak nak, anyák nak és apák nak, hogy össze egyez tet hes sék a mun kát a csa lá di é let tel. Csa lád ba rá tok le gye nek a rend sze rek, ne ké ny sze rül jön se nő, se fér fi arra, hogy tizen két ó rá zson, túl ó rá z zon, vagy ha zud ni kell jen ah hoz, hogy a be teg gye rek kel ott hon ma rad has son. Hogy ter mé sze tes le gyen egy fér fi nek vagy egy nő nek, hogy ha fél őt van, ak kor me gyek a gye re kért. Fér fi is, nő is el me hes sen rész mun ka idő be dol goz ni, hogy a csa lád dal is le hes sen. (mi ni sz té ri umi ti sz tség vi se lő)

Ci vil szer ve ze tek ben te vé ke ny ke dő vá las zo ló in ka z esé ly egyen lő sé gel ő mo zdí tá sá val kap csol a to s áll ma si in téz mé ny ren dsz er ki al a kí tá sá nak fon to s sá gá hang súly o z tá k:

Ez egy olyan ed dig még so ha ki nem pró bált be fo lyá so lá si le he tő sé g, amin ke resz tül be vi het jük a gon do la ta in kat, ami vel ed dig nem is volt ho va for dul nunk. [...] Mi na gyon fog juk hasz nál ni ezt az utat, hogy a ko r má nyt be fo lyá sol juk azo kban a kér dé sek ben, amit fon to s nak tartunk. Itt a nők mun ka vá llal á sá nak kér dé se ren dí kí vül fon to s do log. A ren dsz er vál tá st kí sér te, hogy rob banás sze rü en ki lö köd tek a nők a mun ka he lyek ről. És nem csak a pénz te lenség meg min den egyé b, ha nem a sa já t fős le ges sé gük nek a tu da ta is kí noz ta ezt a cso por tot. Te hát fon to s, hogy fo ga dó ké pes le gyen a ko r má ny a mun ka hely re vá ló vi szsá ju tás kér dé sé ben, kü lön ő sen a gyer mek szü lés utá ni sza kasz ban. (or szá gos nő szer vezet képvise lő je)

Míg az áll ma si olda l ról ép pen a nem ko r má ny za ti szer ve ze tek te vé ke ny sé gé nek fon to s sá gá emel té k ki:

Itt na gyon fon to s volt a ci vi lek mo z gal ma. A ci vi lek tör he tik az utat, amit egy po zí ció já t fé lt ő mi ni sz té ri umi em ber ke nem mer, po li ti kus meg plá ne nem mer. És a ci vi lek nem fél nek eb ből a szem pont ból, mert nem füg ge nek. Meg amú gy is az éh ha lál sé lén tán co ló ci vil szer ve ze tek mond já k, amit akar nak

– teljesen szakmai meg meggyőződésbeli alapon. Ez nagyon fontos, már csak azért is, mert tény legnégy évenként teljes váltság van fűnyíróval. ... Mi is úgy próbálunk meg mindent bebiztosítani, hogy ne a mi nevünk alatt legyen, ha nem a civilekhez helyezük ki, hogy ha majd X év múlva minket megszüntetnek, akkor a tevékenységet vigyék tovább a civilek. Mert tudjuk, hogy ezek politikai kérdések, sajnos. És éppen ezért a civilek elengedhetetlenek, főleg azokban a kérdésekben, amik problémásak. És a női kérdés problémás kérdés, mert az alapvető hatálmisztériumtitkárnak (minisztériumtitkárságviselő)

Interjúalanya inkább ség szerint az esélyegyenlőség megteremtésével kapcsolatos témák inkább a legvalóságosabbak, a mennyire hangszúlyosak. Előre úgy tűnik, hogy az ezzel összefüggő kérdések politikai megfogalmazásai zajlik, míg a gyakorlati problémák megválaszolására:

Ha arra gondolunk, hogy egyáltalán van esélyegyenlőségi törvény, vagyis általában, megfogalmazzuk például a női erőszakkal, az kétségkívül elmozdulás – még nem a valószínűségben, hanem a politikai szándékokban. Most két olyan párt van kormányon, ami meg sem engedheti, hogy ilyesmi velük foglalkozzon, a liberális párt azért, a szociális megemelésért. De a politikai szándékokon túlmenően azt hiszem, az elmozdulás azért is természetesebb, mert ha lassabban is, de mind az esélyegyenlőségnek a törvényes megvalósítás idején is, mert törekszik a politikai szándékra egy megoldatlan konfliktus mennyisége, ami előbb-utóbb már nem oldható meg olyan módon, hogy azt mondják, ez nem politikai. (vezetőszocialistapolitikus)

Az esélyegyenlőség témakörében a megkérdezettek mindhárom kategóriájában felmerült, és a regionális különbségek nélkül a különböző társadalmi rétegek közötti különbségek nélkül is fontosnak tűnt az etnikai diszrimináció, azaz a hazai kontextusban a cigány családdoktatásának kérdése:

Hogy egy cigány családnak még a harmadik generáció is megszülessen, azért senki nem taposol. Te hát megszülesse sok generáció, csak ne ott. Vagy a megteremtés megteremtésével kapcsolatos dolgok: ott nagyon sok cigányklien van, hiszen ott nincs generáció, az nagy szégyen. Ezt nem veszik nagyra. Azt sose látod a dokumentumfilmekben, hogy ott milyen nagyarányban vannak cigányok, akik generációk óta vannak. Ez a társadalmi kettes értékrendjére példa. (minisztériumtitkárságviselő)

Van egy erős etnikai válság a románok között. Egyes családpolitikai intézkedések szintén büntették a generációk közötti különbséget a románoknál. De nyilván vannak nem roma szegények is: vidék, rossz infrastruktúra, alacsony színvonalú oktatás... (civilnőszervezetképviselője)

Legtöbb interjúalanya inkább az összeállításban utalt a roma – iskolázatlan, hátrányos regionális elhelyezkedésű, munkanélküli sűrűsű, sokgyerekes – családok helyzetére, hogy a mindenkori kormány politikának el kellene kerülnie a családok továbbtársadalmi marginalizálódását. A megkérdezett civil szervezetek képviselői úgy

látták, erre a problémára csak korlátozott tudnak hatást gyakorolni saját tevékenységi körükön belül, és a kormányra gyakorolt befolyásuk is csekély:

Külön figyelmet fordítunk a cigány problematikára: rettenetes probléma Magyarországon, amit cigánykérdésnek neveznek. Etnicizálják a szegénységet, káros előítéletekkel a társadalmi problémákat, és ebbe a nagycsaládok is beletartoznak. A rendszer változás előtt elterjedt az a nézet, hogy aki nek sok gyereke van, az cigány. Ez mindenki nézve bántó. A tagság között is itt-ott hallani az előítéleteket. Az ember gyakran kap olyan panaszlevelet, hogy mi azért nem kapunk segélyt, mert cigányok vagyunk – míg a másikat velünk azért írja, hogy mi azért nem kapunk segélyt, mert nálunk ki van a kártya. Mi adományszintjén rendszeresen kapcsolatot tartunk cigányszervezetekkel. De amíg az ő sorait nem rendezik, addig az ember nem tud lépni: amíg első sorban a cigányelit a saját problémáit sűti – a magyar társadalom részéről pedig nem in tégrá ciós, ha nem asszumi lációs igények vannak. [...] Az oktatással kellene kezdeni: az együtt tanítással. (országos családszervezet képviselője)

Válaszóink véleménye alapján arra következtetünk, hogy egyes kormányzati családpolitikai céljainak tekinthető azoknak a társadalmi csoportoknak a támogatása, amelyek tagjai iskolázottsági mutatóik, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük, az önmagukról való gondoskodás képessége alapján jó eséllyel lesznek képesek a gazdasági egyensúly fenntartására, szemben olyan családokkal, amelyek várhatóan szociálpolitika függésben maradnak. További vizsgálatra érdemes kérdésnek tűnik tehát az, hogy vajon a család közép pontba állítása ön magában jelent-e értéket a közvélekedés, a lakosság, a szakértők, valamint a politikai döntéshozók szemében, avagy tetten érhető-e valami félszelektívitás, valamint a két törmelék az egyes családformák és család élet módok megítélésében az egyes kormányzati családpolitikai keretein belül.

Az interjú során felvetettük, vajon az *Európai Unióhoz való csatlakozás* befolyással lehet-e a hazai családpolitikára. Az interjúban többször előfordult az európai közös irányelvekre való utalás, de sem a kormányzati aktorok, sem az ellenzéki politikusok, sem a gazdasági és a civil szereplők nem tekintették igazán lényeges szempontokat megjelölőnek ezeket az elveket, illetve látszatintézkedéseknek vélték az esélyegyenlőség előmozdítását illető lépéseket:

Néhány dolog jön az esélyegyenlőség okán: például a gyeseen lévő anyák vissza illesztése, képzése – ez természetesen a gyon pi ci ke sze le te en nek az esélyegyenlőségítőrekvésnek -, mégis fogcsikorgatva bár, de valami csinálnak. Valószínűleg csak pont annyit, ami még a szemléleten nem foghatóztatni, a pi ac gazdaság természetét nem fogja megváltóztatni – csak amennyit az EU előtt meg lehet begyűjtetni. És nem bántják, ha nem sikerül. (civil nőszervezet képviselője)

A törvények harmonizálása valamilyen kapcsolatban többször hivatkoztak az Európai Unióra, különösen tekintettel a 2003. évi CXXV. törvényre az egyenlő bánásmódokról és az esélyegyenlőség előmozdításáról. De a törvény meghozatalát is néhanyan inkább az EU felészánt gesztusnak, mint gya kor la ti előrelépésnek minősítették:

Ne künk az a meg lá tá sunk, hogy saj nos az Eu ró pai Uni ó nak ké szül ez a törvény, pon to san azért, hogy ki pi pál va le gyen, mint sok min den más. És hogy a gyakor la ti meg va ló sí tá sa ho gyan fogtörténni, ez kér dés, nagy kér dés. (szak-szervezetnői ta go za tá nak képvise lő je)

Ugyan ak kor az esély egyen lő sé gi törvény po zi tí vu mai ról is szó esett:

Hasz ná t lá tom an nak, ho gy az EU mi att kel lett ez zel fog lal ko z ni, de azt gon dolom, az EU-s el vá rás o kat na gyon egysz er ű fel szí ne sen or sz ág je len té sek kel, a nők hely ze té vel fog lal ko zó át fo gó elem zé sek kel ki pi pál ni, meg azt mon da ni, most már van tör vény, jól van... De azt hi szem, ön ma gá ban az EU-s ké ny szer nem köz vet le nül hat a po li ti ká ra. Ki csit ke r ű lő ú ton igen, ho gy a köz vé le mé ny el vá rá s át er ő sí ti, az tán az vissza hat a po li ti ká ra. [...] Ön ma gá ban ez a tör vény se lesz cso da szer, de egy lé pés sel ja vít ja a most ér vé ny ben lé vő hely ze tet kü lö nö sen az a passz u sa, ho gy bi zo nyí tá si ké ny sze re an nak a mun ka adó nak lesz, aki el ma rasz tal ha tó va la mi lyen disz kri mi ná ci ó ban. Va ló di ha tást sok-sok si ke res per tud el ér ni. Ed di ga pró ba pe re ket, ami egy-kettő volt, azért nem lehetett na gyon ha tás os esz kö z nek tek in te ni, mert akit disz kri mi nál tak, an nak kel lett bi zo nyí ta ni. Ho gy a tör vény for dít ezen a hely ze ten, ez cso dát nem je lent, de se gí te ni fog a mé dia tematizálásában. Na gyobb re mé ny ben le het ily en pe re ket in dí ta ni, eb ből ki fo lyó lag na gyobb mé dia fi gy e lem lesz rá, és ennek ta lán lesz köz vé le mé ny-for má ló ha tá sa. (ve zet ő sz o ci a list a po li ti kus)

Emel lett em lí té st tör té nt egy es uni ó s prog ra mok ról és pénz ü gyi for rá sok ról, me lyek po zi tí van ha t hat nak bi zo nyos – az Eu ró pai Uni ó n be lül ki emel ten ke zelt – kér dés-körök hang sú lyo sabb ha zai po li ti kai tematizálására:

Ami ha tás sal le het egyéb ké nt, ha ezt ü gy e sen hasz nál já k fel, azok az eu ró pai uni ó s for rá sok, pénz ek, akár ci vi lek nek, akár nem ci vi lek nek. Mert ott a női szem pont, a gender szem pont alap ve tő do log. Pé l dá ul van egy prog ram a mun ka er ő -pi aci esé ly egyen lő sé g meg teremtésére, ami nek az a neve, ho gy EQUAL. [...] Az más kér dés, ho gy Ma gyar or szá gon va gy akár Olasz or szá gban nem lát já k még, ho gy a nő fon tos kér dés, de le het pénzt kap ni erre. Mil li ár dok ról van szó, és az, ho gy mire van pénz, na gyon be fo lyá sol hat ja az it te ni szem lé le tet is: a mun ka adók, az ön ko r má ny za tok gon dol ko dás át is. (mi nisz té ri umi tis ztsé g vi se lő)

Ugyan ak kor az szak szer ve ze te ké sa ci vil szer ve ze tek képvise lői er ő sen kri ti zál ták, ho gy a min den ko ri ko r má ny ok ig ye kez tek a női-fér fi esé ly egyen lő sé g kér dé sét az ál ta lá nos esé ly egyen lő sé g ke re té ben ke zel ni, az az nem kí ván ták, és nem kí ván já k hang sú lyo zni a nő po li ti ka, a női esé ly egyen lő sé g ki emelt fon to s sá gát. Er re pé l da ké nt utal tak a 2003 vé gén el fo ga dott esé ly egyen lő sé gi tör vé ny re, me ly nek ke re te in be lül több in ter jú ala ny un k vé le mé nye sze rint a nő kér dés, a fo gya té ko sok és a ro má k egy más tól igen el t ér ő jel le g ű sé rel me in ek ke ze lé sé re csak azo nos mó don és sem mi ké pen nem meg fe le lő ha té ko ny sá g gal ke r ű l he ts or. (Az in ter jú ké sz í té s id ő sz a ká ban még nem állt fel az Egyen lő Bá nás mód Ha tó sá g, így an nak mű kö dé sé vel kap cso lat ban sem ér kez het tek vi ssz a jel zé sek.)

Nálunk ugye de rült égből vilámlás csapásként egy olyan törvényt születt, ami egy átfogó törvény. Erre mi azt mondjuk, hogy nem tartjuk alkalmasnak, mert na gyon so kat fog ez a törvény, csak sajnos nem fog megvalósulni belőle jóformán semmi. Azért nem, mert egyszerűen azok a feljövő problémák, amik jelen pillanatban a magyartársadalmat terhelik, egy ilyen törvénnyel nem lehet megvalósítani. [...] és ugye arról volt szó, hogy [az Egyenlő Bánás mód Ha tóság] független szervezet lesz. Mitől független, hogy ha mondjuk az igazságügy-minisztérium alá kerül, és onnan kapja a pénzt, paripát, fejevert? [...] és hogy kikből áll ez a hatóság, azt senki nem tudja. A mások, amire nem kapunk választ, ami korfeltejük a kérdést, hogy tesék már megmondani, hogy ez az országos hatóság vagy esélyegyenlőségi bizottság, amelyiknek székhelye Budapest, hogyan orvosolja majd esetleg Nyír egyházán, ha valakit bármi lyen hátrány vagy diszkrimináció ér. Följön Pestre és megkeresi ezt a grémiumot? Vagy hogy fog működni? ... mi azt mondtuk, hogy igen is, kell egy esélyegyenlőségi bizottság, de ez ne csak jogászokból álljon, mert az esélyegyenlőség, a diszkrimináció nem csak jogi kérdés, hanem szociális, társadalmi politikai kérdés is. Tehát olyan társaságból álljon ez a bizottság, ahol helyet kapnak a társadalom szervezei is. (szakszervezetnöi tagozatának képviselője)

Végül meg kell említenünk egy olyan kérdést is, amellyel kapcsolatban valószínűleg mindhárom típusa hasonlóképpen vélekedett. Az interjúkból ugyan is az a kritikát volt kiolvasható, hogy a tudományos kutatásokból származó eredményeket a képviselővélekedésbe, s ha igen, legfeljebb úgy, hogy a szakértővélekedést a mindenkorri kormány maga igazolásra használja fel. Ugyanakkor viszont – különösen a civil körökben – szóeset az akár célzottan a családra vonatkozó, akár csupán közvetve a családokra is hatást gyakorló politikai döntések lehetséges következményeit felmérő hatástanulmányok eddigi hiányáról és jövőbeli szükségességéről:

Van még egy fontos dolog, ami viszont egyáltalán nem ment át a magyarkorlatba, más holse na gyon van, pe dig na gyon kéne. Ezt úgy hívják, hogy előzetes hatásvizsgálat. Tehát ahogy az államfőnorma kontrollkérvala miről, ugyanígy hatásvizsgálatra lenne szükség az egészségügygel, oktatással, szociális élettel, iskoláztatással, környezetvédelemmel kapcsolatos döntések nélkül is, ahol ha felállvala ki a parlamentben, hogy megkérdezzék, hogy milyen hatása lesz nekem ennek a születendő magzatok egészségére nézve, akkor azt mondhasssa a kormánytisztviselője, hogy megvizsgáltuk, és ezt látjuk. (vállalkozásfejlesztő civil szervezet képviselője)

A CSALÁDI ÉLET GYAKORLATAI

Empirikus vizsgálataink második szakaszában a családokhoz fordultunk és arra kerestünk választ, hogy ki nek mit jelent a család, a családi élet és ezeket a jeleket – valamint a családtagok életét a gyakorlatban – mennyiben befolyásolják a politikai és gazdasági döntéshozók családok kapcsolatos döntései. Interjúink anyaga kevéssé alkalmas általános érvényű következtetések levonására, ugyanakkora „tipikus esetekre”

koncentráció, félig strukturált interjú módszer alkalmazásával olyan adatokhoz jutunk, melyek alapján képet alkothatunk arról, hogy a különböző élethelyzetekben különböző családszerkezetű családok milyenek, és a család életének alakulását hogyan befolyásolták a különféle politikai üzenetek és intézkedések. A nyolcvanöt mintát úgy állítottuk össze, hogy lehetőleg szerint a megkérdezettek a magyar társadalomban található arányokhoz hasonló módon fedjék le a lehetséges család típusokat. Az interjúalanyok kiválasztásánál figyelembe vettük a válaszadók lakóhelye, családjának állapota, életkora, iskolázottsága, társadalmi státusa szerinti sokféleséget,¹ valamint arra törekedtünk, hogy a mintában közel meg egyező arányban szerepljenek nők és férfiak, valamint a válaszadók zöme a rendelkezzen legalább egy-két évtizedes saját családját tapasztalattal.

A sokféle ségbe mutatására való törekvésünkből következtetünk, hogy az elemzésben nem tartottuk a lehetségesnek a mintán különböző szempontok szerinti felosztását: úgy véltük, érdekel minket nem akárcsak a lakóhely, akárcsak a társadalmi helyzet, akárcsak a munkavégzés, vagy az életkor, a nem, a családjának állapota szerinti csoportosítás, ami kor mind ezek a kategóriák egymást is metszik. Így nem tudhatjuk, hogy adott esetben a válaszoló egyéni tapasztalata nemével, korával, státusával, regionális, vallási, vagy esetleg etnikai hovatartozásával, illetve csupán szereplésével, adottságával, adottságával, nevelésével, vagy egyéb tényezőkkel függ-e össze.

Ugyanakkor kiemelhetők három szempont, melyek adataink feldolgozásakor általában jellegző hatással tűntek: a rendszerváltozásra való viszonyulás és viszonyítás; – ezzel némi legössze függésben – az életkori szempontok; valamint a válaszadók neme:

(i) 1990-ben *rendszer*váltás zajlott Magyarországon, és a változás nem hagyott érintetlenül szinte egyetlen olyan körülményt sem, amely interjúalanyaink életét befolyásolhatta. Az ország gazdasági életét tekintve a leglényegesebb változások a szocialista nagyipar összeomlása, a privatizáció, a külföldi tőke beáramlása, a multinacionális cégek megjelenése és a kis- és középvállalkozások beindulása fémjelzi. Mind ezek következtében egy részt megjelent – és interjúink tanúsága szerint majd nem minden családot érintett – a nagyarányú és a korábbi generációk számára ismeretlen munkanélküliség. Másrészt a társadalom különböző rétegeiben élők más-más mértékben ugyan, de szembesültek azokkal, hogy korábbi tudásuk elérték teledett, újfajta képtességek, tudások, ismeretek váltak szükségessé a piacgazdaságra átérő országban. A demokratikus körülmények között a jól ismert és megszokott törvények, rendelkezések – ezek közül esztünkben különösen azok, amelyek a családokat közvetlenül érintik, tehát a gyermekellátó rendszer, a családtámogatási rendszer, a lakáshoz jutás és a lakástámogatás rendszere, illetve munkahelyhez kötődő szociálpolitika – részben megszűntek, részben átalakultak. Az állampolgároknak ahhoz is hozzá kellett szokniuk, hogy az egy mást követő korábbiak jeleitől való társadalmi válsághelyzetle küzdése érdekében, részben pedig különböző ideológiai felfogásoknak megfélelően. Így tehát az életterületekben éles választóvonalat jelent a rendszer-

1 Min tánc közel 55%-a a 40–60 éves korosztályból, 30%-a a 25–40 éves korosztályból került ki, 15%-a pedig 60 évesnél idősebb volt. Válaszadók 30%-a Budapestben, 15%-a vidéki nagy városban, 45%-a vidéki kis városban, 10%-a pedig falun élt. Társadalmi-gazdasági státusukat tekintve – önbe sorolássalukból kiindulva – 24%-uk a felső kategóriába, 50%-uk a középrétegbe, míg 26%-uk az alsó kategóriába tartozott.

váltás éve. Az 1990-es év fontos viszonyítási ponttá vált: a történetekben szinte minden ehhez viszonyítva úgy fogalmazódott, hogy „előtte – utána”.

(ii) Természetesen más fajta tapasztalatként értelmeződött a rendszer váltás a *különböző generációk* tagjai: a fiatalabbnak és az idősebbeknek számára. Az idősebbek, akiknek tanulmányi éveik, felnőtté válása, munkavállalása, párválása, családalapítása, gyermeknevelése egészében vagy részben a szocializmus évtizedeire esett, saját helyzetüket, illetve közvetlen környezetük, családtagjaik – akár a gyermekeik, akár a szülei generációjáról van szó – helyzetét azokhoz az állapothoz mérték, melyeket saját maguk is megtapasztaltak. Ez nem jelentette azt, hogy akik már az új rendszerben léptek fel, nem korábban és az 1990 előtti helyzethez képest csak átélte a szülőknél ismerteket, ne viszonyították volna a jelen helyzetet a közelmúlthoz. Mégis különbözött a látásmódjuk, hiszen a viszonyításnak más lett a perspektívája az életkor és a család életstádiuma között.

(iii) A rendszer váltás és az életkori szempontok mellett harmadikként a *nemi hovatartozás* szempontját emelnénk ki. Akár idősebbekről, akár fiatalabbakról van szó, szinte az egész mintára érvényesen nagy mértékben különböztek egymástól a férfiak és nők életútjai. Válaszóink, éljenek akár hagyományos családokban vagy azoktól eltérő, alternatív családformák keretei között, minduntalan reflektáltak a férfi és női szerepközből adódó különbségekre az életüket meghatározó minden területen, azaz a párválás, a munkavállalás, a gyermeknevelés, a család és munka összeegyeztetése terén épp úgy, mint a generációk közötti kapcsolatok ápolásában.

Átfogóan elmondható, hogy család életükről nyilatkozó interjúalanyaink a politikai, gazdasági és cívis aktorok körében vizsgált véleményekkel szemben sokkal kevesebb érdeklődést mutattak mindenkor a kormányzat családpolitikai megfontolásainak céljai és indokai iránt, és sokkal inkább *gyakorlati kritikát* fogalmaztak meg az kapcsolatban, hogy az állam hogyan segíthetné hatékonyabban a polgárait család életük problémáinak megoldásában. Válaszadóink szinte egyöntetűen elutasították azt, hogy a *politika beavatkozzon* a családok életébe: itt azonban elkülönült a pártok aktuálpolitikai megnyilvánulásainak és a pártpolitika től független államiszerpvalás szükségességének megítélése. Többen megkérdőjelezték annak a felvetésnek az érvényességét, hogy a családnak hatékonyabb politikai tényezővé kellene válnia:

Szükség van egyáltalán arra, hogy hatékonyabb politikai tényezővé váljon a család? Az lenne jó, hogy békében, harmóniában tudnának élni, legyen munkájuk, de szerintem nem kell, hogy a család politikai tényezővé váljon. [...] Azon gondolkodom, hogy most mibe szólhatná bele a családok: abba, hogy több kedvezményt kapjanak. De úgy is annyit kapnak, amennyi van. (52 éves nő)

A család helyzete nekem jobbra fordulását nem a politikától és a politikai szervezettől és a felőlük folytatott érdekvédelemtől reméljük, hanem a saját erőfeszítéseinktől. (45 éves férfi)

Legtöbb válaszadónk szerint a pártpolitika színterén csupán a választások időszakaiban vannak hangsúlyosabb családpolitikai programok, *mert mindenki meg akarja vásárolni a családokat, hogy rámszávozjal* (54 éves férfi). A család dal kapcsolatos – ám sokak által megalapozatlanul vélt – „pártüzemek” egyébként általában

nem nyertek kedvező fogadtatást, feltehetően főként azok körében, aki nem tudtak vagy nem akartak megfellelni az így közvetített preferenciáknak:

A politikusoknak nincs joga beavatkozni: te hát ne mondja senki, hogy én szüljek háromgyereket vagy négyet, mert ez a cél. Ki nek a célja? Lehet, hogy az övé az, de engedtesék meg nekem, hogy én lehet, hogy ti zetszeretnék, vagy ketőt, vagy egyet sem. Mindenki azt beszéli, amit akar – a családdok pedig azt csinálnak, amit akarnak. (62 éves nő)

Csak duma van: el tudják mondani, hogy mi kelletne, de ahhoz ők nem tudnak adni semmit. (69 éves nő)

Szerintem legyen egy kis szabálytalanság, és a politika ne akarja a szabálytalanságot kikikélni az emberekből. Ez nem szételés – mert pontosan ott fenyeget szételés, ami túlszabályos és túlpéldás. (42 éves férfi)

Én csodálkoztam, hogy még itt forradalom nem született. Csodálkoztam az emberek birkatürelméről... biztosan csodálkoztam, hogy ezeket a vezetőket, még elismegyünk, én marha elismegyek, oszt megválasztom, hogy ne hogy a másikkal legyen, és nem azért mert ez szeretem. [...] Magyarországon a politikusok iránítanak mindent, levannak sörve az értelemes emberek, a tudós emberek nem hallgatják meg senkit, a hatalom, az állam. Ezért én nem istartom gondoskodásnak az ő hozzáállásukat: ami meg pénz, soha nem tudjuk ellenőrizni, pedig rengeteg pénz – és nem tudjuk, hogy hogyan osztják el. Rosszul, az biztos, nagyon rosszul. (53 éves férfi)

Sokak vélték a politikusoknál a civilszerveződések alkalmasabbnak arra, hogy a családok érdekeit, pontosabban bizonyos sajátosságokkal vagy problémátípusokkal jellemezhető családformák sajátos érdekeit képviseljék: véleményük szerint ugyanis ezek a valóban megalapított – sok esetben személyesen is megszervezték – alulról jövő kezdeményezések még nem szakadtak el az emberektől, így problémáikat is reálisabban tudták kezelni. A civilszervezettek érdekérvényesítő képességében azonban egyelőre korlátozottnak tűnt:

A politika befolyásolására talán a civilszervezettek nyújthatnának jó lehetőséget. Erre már vannak példák: például a nagy családosok szervezete. Csak az a baj, hogy egész egy szerűen annyi rá nincs hágyománynálunk ezeknek a civilszerveződéseknek, hogy nagyon sok idő kellene ahhoz, hogy a civilek hatékonyan tudják befolyásolni a nagypolitikát. (51 éves nő)

A pártpolitikától nyilván nem teljesen független állami szerepvállalásról egyes főként középkorú, illetve idősebb – választóink az állami paternalizmus veszélyeiről asszociáltak:

Sorba lehetne venni, hogy az állam atyáskodása mennyire rossz: lásd kommunizmus. Pláne ha a valósággal együtt teszteljük: például itt az iszlám, mert én nem csak Magyarországról beszélek. Nagyon kevés embernek jó ebben a világban. Itt a jó nem azt jelenti, hogy gazdag vagy gyök. A jó szabdásgot jelent: szabadongondolhatok azt, hogy az állam gondoskodása? Gondoskodha-

*tom én ró lad úgy, hogy ütöm a fejed, ha nem azt csinálsz, amit én akarok.
Hát ennyit gondoltam az államról. (53 éves férfi)*

Ugyanakkor széles körű egyetértés mutatkozott az állami beavatkozás fontosságáról ott, ahol baj van – de különben hagyja békén a családokat (49 éves férfi). Ilyen gyakorlati beavatkozásra érettterületként jelelt meg a családon belüli erőszak vagy az elmaradt gyermek tartásbehajtása:

Van, ahol meg nem szól bele és sok bánatmal zott ember éli az életét, és nem szól bele, mert olyan törvények vannak, hogy nem szólhat bele – sok helyen megbeleszól, ahol nem kelletne. (35 éves férfi)

Joga van beleszólni az erőszakos dolgokba – abba bele is kell, hogy szóljon, mert a családon belüli erőszak működik... meg hogy a válás soknál a férfi akigén is fizessék a gyerektartást... (53 éves nő)

Ugyancsak kritikával illeték a gyakoriváltozékonysággal jellemzett családpolitikai intézkedésekről a szólótájékoztathányosságait. Aki pedig nincs tisztában a jogival, és nem ismeri a rendelkezéseket, nem is tud élni az állam által kínált lehetőségekkel:

Újabb rendelkezések jönnek, és csak azt mondják, hogy van, és semmit nem tudsz. Nem tiszták ezek a dolgok. Csak bizonyos réteg tudja. Az emberek többsége nem tudja, tájékoztatlanok – az ezer száza lék. Jó, hogy én magamból indultam ki, de többem van így, nem csak én. (49 éves nő)

Elég nehéz helyzetben van egy új család alapító pár, pláne, ha nincs szülői vagy rokonisegítés, igen nehéz tudnak nekik indítani az életüket. Az is nehéz, hogy aki például nem tudja a jogokat, a törvényeket, nem is jut el oda, hogy igénybe vegyentsék a jogait. (35 éves férfi)

A családpolitikai változékonyságot többek számára a társadalom-gazdasági környezet változásából adó bizonytalansággal kevert össze függésbe. Ebben a kontextusban az állam szerepe elsősorban a létbizonytalanságmérsékléseként fogalmazódott meg, mely közvetlen, ám jelentős mértékben hat a családok életminőségének növelésére. A létbizonytalanságmérséklésnek eszközeként szolgált a munkanélküliség visszaszorítása, a munkahelyteremtés, valamint a rendszerváltás utáni piacgazdasági rezocializációhoz szükséges képességek fejlesztésére:

Ez hülyefeladás, hogy majd az állam. Az államnak nem ez a feladata. Az államnak az a feladata, hogy biztosítsa egy falu működését. De az egyénnek az a feladata, hogy mindegyiket megtegyen azért, hogy ő tartsa el a családját. [...] Ez most nem jó dolog: azért nem jó dolog, mert fölöslegesnek érzem magat a fia tal, ugye nincs munka helye, elkalózik. Leadja az igényeit: elég annyi, hogy jól beigyon, beegyen, lefűdjön. Az nem elég embernek. Egy gyereknek sem elég. Egy gyereknek is úgy kellett volna felnevelni, ahogy egy gyerekhez illik... és ezek a segélyek megjutatták ezeket az embereket. [...] Nem jó, hogy nincs munka. Ez a legnagyobb probléma szerintem. Ha egy apának nincs munka helye, az borzasztó nagy baj szerintem. (58 éves fiatal nő)

A pártállamban mindenkinek volt munkája, tehát sokkal nagyobb anyagi biztonságban éltek az emberek, most meg nem, most bár mi kor elveszítette az ember a munkáját. Szerintem a gyerekválalásnak van köze az anyagi biztonsághoz, illetve bizonytalansághoz. (52 éves nő)

Mi a megszkott kommunista rendszerbenőtünk föl, nem voltunk mi föl készülve arra, hogy te remtél megma gad körül mindent. Azért ez a váltás elég ke mény volt: fo lyá ma to san ír á nyí tot tak, nem kel lett ne ked szer vez ned a saját munkád – te hát fel nőtt fejjel éled meg ezt a változást és nyilván munka nélküli ek is letünk, mert nem tudtuk, hirtelen merre lépünk, évek elteltek, mire rájöttünk, beletanultunk, hogy próbáljunk lépést tenni ezzel a korrall és ez nyilván befo lyá sol ja a csa lá di éle tet, mert ke re sel és nincs munkád – nyilván való, hogy ilyen téren befo lyá sol ja a po li ti ka az ember életét. (53 éves nő)

Míg válszadó inkalét bizonytalanság mér sék lését egy fajta közvetett, ámki emelt fontosságú családpolitikai intézkedésként értelmezték, a különböző társadalompolitikai juttatásokkal kapcsolatosan nagyon negatív nyilatkozatok. A többség véleménye úgy foglaltat össze, hogy inkább ren des munkát, fizetés és nyugdíjat adjon az állam, mint se gélyt:

Az emberek nyilván nem se gélyekből megtámo gátásokból akar nak gyereket nevelni, hanem abból, ami ért meg dolgoznak. (32 éves nő)

Szerintem az államnak eből úgy, ahogy van, ki kel le ne vo nul nia. De ezt csak egy fel té tel le het meg ten ni: ha az emberek olyan fizetés kapnak, amiből meg le het élni, de el is le het ten ni, és az idő sek szín tén olyan nyugdíjat kapnak, amiből ők szín tén meg tud nak tisz tes sé ge sen élni. (51 éves fér fi)

Jól jön ha von ta az a tízezer forint, kur va ke vés, be tud juk be lö le fi zet ni a gyerekek ebédjét, de amúgy azt gon do lom, sem mi köze az államnak a család életéhez. Annyi ban len ne, hogy adjon jó fizetés az embereknek, a munkát fizesse meg. [...] Én azal nem ér tek egyet, hogy az állam al tal adott tá mo gátás függvényében döntsem el, hogy hány gyereket vállalok. Ez az én magán ügyem. Úgy is, ha azt mon dom, hogy a je len kö rül mé nye im kö zött nem tudok több gyereket be vál lal ni. Akor ne jöj jön azal az állam, hogy adok ne ked pénzt, csak szüljél. Én ezt el fo gad ha tat lan nak tar tom. És úgy vál lal ja nak az emberek gyereket, ahogy be le fér a bü dzsé jük be. Ha min den ké pen sok gyereket aka rok, akor tud va az ez zel já ró kö vet kez mé nye ket, vál la lom. De ehhez sem mi köze az államnak. (38 éves nő)

E vé le mé nyek ben egy részt fel fe dez he tő az állam – avagy a po li ti ka – és a sze mélyes döntések közötti direkt kapcsolat há rítá sa, mely jellemző re korábbi kutatások eredményei is utal tak (Neményi 2003); más részt ki fe je ző dött e juttatások el osztá sa val és össze gé vel szembe ni elé ge det lenség. Az el osztás el ve i vel és gy a kor lá tá val kap c so la tos kri ti ká kat né holsz í ne z te a „se gé lyek mi att szü lö ki se bbség” em lí té se, ami össze kapcsolható a „Magyarországon nem azok szaporodnak, akiknek kellene” típusú, koráb banszín tén jöl do ku men tált meg kö ze lí té sek kel (Neményi 2003):

Úgy látom, na gyon sok eset ben az úgy ne ve zett ki sebb ség igény li eze ket a se gélyeket, és éppen azért igényeltem meg én is a lakásfenntartási segílyt, hogy ne hogy csak ők kap ják meg. Ho lott sok olyan em ber van, aki jo go sult len ne rá, de nem fog lal ko zik vele. Vi szont a ki sebb ség, aki nek van x szá mú gye re ke, sze rin tem ne kik csak azért van gye re kük is, hogy legyen mit föl ven ni csa lá di pót lék meg ilyen cím szó alatt. Sze rin tem nem azok kap ják meg, akik nek szük sé ge van rá, ha nem olya nok, akik nek eset leg csak azért van gye re kük, hogy ezt igény be ve hes sék. (29 éves nő)

A család politikai juttatás össze gét szin te minden érin tett ir re áli san ala csony n ak vélte. Volt, aki a szű kös anya gi tá mo ga tást me galá zó ala mizs ná hoz ha son lí tot ta:

Ne kem nem kel le nek az ala mizs ná k, eb ből van ne kem ele gem. Úgy lát szik, ebben az or szág ban az a jó szo ci ál po li ti ka, hogy se gé lyek kel pró bál ják a lyu ka kat fol toz gat ni. Én azt mon dom, sokkal jobb len ne ezek nek a csa lá dok nak és ne kem is, ha mun kám len ne. Egy he lyen tud jak dol goz ni 15-20 évig, mert fon tos az egy csa lád éle té ben, hogy tud ja a ke re ső, hogy neki biz tos ál lá sa van. Eb ben az or szág ban sem mi nem biz tos, ha a gye rek után járó dol gok ról be szé lünk. Ne vet sé ges! Azok az em be rek, akik ezt ki szá mol ják, hogy ezek ből a pé n zek ből mit le het... sem mit nem le het! (27 éves fér fi)

Másoknál „ráutaló magatartásukból” derült ki, hogy például a gyés összegéből nem le het meg élni. Az ano nim in ter jú ké szí tés so rán a kis ma mák kö zül töb ben – szak mun kás ok és egye te mi vég zett sé gű ek egy aránt – be val lot ták, hogy a gyés igény be ve tele mellett titokban munkát kell vállalniuk ahhoz, hogy a család megélhetése biztosított legyen.

Most ép pen a gyed bol dog, egész ma gas össze ge után a gyés hi he tet len tá mo ga tá sát él ve zem, és saj nos ké ny te len va gyok el gon dol kod ni azon, hogy hogyan to vább, meg mennyit dol goz zak ... így a gyés mel lett el kezd tem az egyik mun ka he lye men dol goz ni, de ez ti tok, mert ez nem annyi ra le gá lis. De a gyés annyi ra ne vet sé ge sen ala csony össze g... (36 éves nő)

Mivel ru ha ipa ri vég zett sé gem van itthon var ro gattam, be dol goz tam ide oda ... erre saj nos azért volt szük sé g, mert min den ki tud ja, hogy mi lyen ke vés a gyés, fő leg ha már több gye rek is van. A test vé rem is, ami kor a har ma dik kal volt gye sen, ő ha ris nyá kat varrt, és rá adá sul az ilyen alan tas mun ka, de hát ami kor nincs más, hogy pé nzt ke res sen, mu szá j el vál lal nia (29 éves nő)

Interjú alanya ink nyi lat ko za ta i ből ki tűnt, hogy az *anya gi ér de keltség* csak mér sé kel ten be fo lyá solt a csa lá di éle tel ka p so la tos dön té se i ket. Szin te min den ki el u ta sí tot ta azt, hogy a gyerekvállalásban általában szerepet játszhatnak az anyagi megfontolások. Ugyan ak kor sa já t gye rek vál la lá suk ka p csán töb ben em lí tet ték, hogy míg az el ső má so dik gyer mek szü le té se kö rül ál ta lá ban nem jel lem ző, ad dig a töb be dik gyer mek vál la lá sa ka p csán – leg alább is a meg él he tés ne he ze dé sé vel ka p so la tos fé lel mek szin tjén – már hang sű lyo sab bá vál hat az anya gi szem pont ok mér le ge lé se:

No vem ber ben volt az es kü vő, de cem ber 30-án már ter hes lett a fe le sé gem, és an nak ör ül tem. De nem gon dol tunk bele abba, hogy ha jön egy gye rek, el kell

tar ta ni, meg mi lyen plusszal jár majd. [...] Mi az első höz ter vez tük a má so dí kat. A har ma dik már be csú szott, az vé let len ba ba volt. Mind a ket ten tud tuk a fe le sé gem mel, hogy ezt a ket töt is ne héz el tar ta ni, fel ne vel ni, és hogy pont ez a ha tár, ami kor még egész sé ge sen el le het tar ta ni őket ... azt nem fo gom mon da ni, hogy meg bán tam. Olyat nem mon da nék. De há rom gye rek kel ne héz. Így most, amíg ki csik, jó, de egy re job ban kö ze le dik az is ko la és tu dom elő re, hogy rosszabb lesz: tan köny vek, öl töz tet ni... (27 éves fér fi)

Úgy vé lem, ma Ma gyar or szá gon két gye re ket le het tisztessé ges en el tar ta ni, föl ne vel ni – bár eh hez is ko moly ál do za to kat kell hoz ni, mert is zo nyú sok pénz be ke rül min den. (49 éves fér fi)

Terv be volt vé ve még if júi ál ma im ban egy ne gye dik gye rek is, de az tán úgy dön töt tem a har ma dik után, hogy ennyi re van lel ki er őm, tü rel mem. Els ő sor ban nem az anya gi ak mi att ala kult így, ha nem ami kor a har ma dik gye re kem más fél éves volt, ak kor úgy gon dol tam, hogy na gyon be va gyok zár va és mu száj va la mit dol goz ni. Már nem érez tem jól ott hon ma gam. Más fél éves ko ra után egy foly tá ban ter vez tem, hogy el me gyek dol goz ni, em be rek kö zé aka rok men ni és fel ada to kat vé gez ni. De le het, hogy anya gi von za ta is volt, mert hát az ért szü kö sen él tünk. (45 éves nő)

Interjú alanya ink tisztá ban vol tak a gyer mek vál la lás je len tet te *anya gi ál do za to* kal, amit a több ség a csa lá di élet ter mé sze tes ve le já ró ja ként fo gott fel. A gyer mek ne velés anyagi felel őssé ge főként az idő sebb ge ne rá ció tag jainál a sa ját szemé lyes igé nyek ki elé gí té sé nek hát t ér be szor í tá sá val já rt egy ütt:

Én nem bí rom azt, ami kor si rán koz nak itt a fi a tal as so nyok, hogy hú, ennyi be ke rül a cip ő, meg ennyi be ke rül a min den. Azt egyik sem mond ja, hogy a koz me ti ku mok meg a fő lős le ges hü lye sé gek mennyi be ke rül nek. [...] Én nem tu dom, ná lunk ez so ha nem me rült fel, hogy mennyi be ke rült a könyv. Meg kel lett ven ni, mert ott volt a gye rek. Tud tam, ma gam nak szül tem, nem az ál lam nak szül tem. Ezen föl va gyok há bo rod va, ami kor men nek a mar ku kat tar ta ni a se gé lyért meg min denért. Nem! Akkor tud tad, amik or meg szül ted, hogy azt a gye re ket föl kell ne vel ni és az bi zony na gy ál do zat. És nem azért szül tem, hogy ami kor öreg le szek, zsa ro l jam, le gyen, aki nek nya fog jak meg nyökög jek. Ha nem azért szül tem, mert utó dot akar tam, ön ál ló lényt. [...] mi még a za ge ne rá ció vol tunk, aki a gye re ke i ről gon dos ko dott, szak má t ad ott a kezé be, meg a szü le inkről, na gy szü lők ről is. (58 éves nő)

Ezzel szem ben töb ben arról szá mol tak be, hogy a mai fi a ta labb ko r osz tá ly kö ré ben a gye rek vál la lás sal ös sze füg gé s ben már ko mo lyabb vissza tar tó er ő nek tû nik a sze mé lyes igé nyek hát t ér be szor í tá sá, il let ve a már el ért élet szín vo na le set le ges csök ke né se:

Van nak olyan ba rá t nő im, akik azért nem mer nek szül ni, mert ret teg nek at tól ... nem ret teg nek, egé szen biz to san ab ban, hogy nem ke rül het né nek vissza a munkahelyükre. Viszont a pa siju kkal már meg ter em tet tek ma guknak egy olyan élet szín vo na lat, amit a le en dő apa egye dül nem tud na biz to sí ta ni. (34 éves nő)

A gyerekválalásnál visszatartható a pénzhiánya. Bár mostanában elég gyakran találkozik olyakkal, akik más miatt hezitálnak. Ez a szingliéletmód nagyon elterjedt, hogy nem akarják lekötni magukat. Szóval inkább anyagi megfontolások, de ez erősödik. (32 éves nő)

Az egyik interjúalany által említett „szingli életmód” – ami Utasi Ágnes megfogalmazásában az „állandó párkapcsolat nélküli, munkaerőként piacépes, munkában és szabadidőben is aktív, jólétben élő egyedülálló fiatalok életformája” (2004: 15) – terjedése összefüggésbe hozható a Magyarországra is jellemző fokozódó individuálisizálódással és ezzel járó értékpreferenciaváltozásokkal, ugyanakkor a család életformák vizsgálatának kontextusában a családalapítás előtt álló – nem is olyan – fiatalok közül egyre többre jellemző „család vagy karrier” dilemma megoldhatatlanságának tüneteként is értelmezhető.

A munka és a családi élet harmonizálásának lehetősége – vagy esetenként lehetlensége – az egyik legfontosabb elemzési szempontként jelezték a kutatókban. Interjúalanyaink színtekivétel nélkül utaltak erre a témakörre, bár mind női, mind férfi válszadók túlnyomó többsége számára ez egy sajátos női problémakörként jelelt meg, mellyel, ha nem is ki zá ró lag, de főleg a nőknek kell szembenézniük. Ezért különösen fontos említeni azt a néhány férfi véleményt, mely a férfiak számára egyáltalán problematizálja a családi élet és a munkaválalás összeegyeztethetőségének kérdését:

Nekem sikerült. Miután nem dolgoztam sokat a munkahelyemen, nagyon könnyű volt. Bent voltam öt órát és akkor jöttem haza, itt hon el voltam a gyerekekkel. Este megelmenem, nem minden este, de elég sűrűn elmenem a barátokhoz. (51 éves férfi)

Nincs ott hon konfliktus aból, ha nem keresek pénzt. Legfeljebb ki csitópánkozik. ... a vágyaim kiéléseben nem a család, ha nem a munka van. (42 éves férfi)

Hogy a férfinak kell fenntartania a családot, ez hülyeség, elavult dolog. Mert a nő is érez magában annyit, hogy ő is fenn tudja tartani a családot, ha éppen arról van szó. És nyilvántartásmentesnek dolgozni és hozzájárulnak a családayagi boldogulásához. (51 éves férfi)

A nőkre vonatkozó válszókat a Catherine Hakim (2000) által használt női munka- és családi életmód-preferenciák típusainak segítségével elemeztük. Hakim preferenciaelméletét szerezte a 20. század második felétől kezdve bekövetkezett történelmi jelentőségű társadalmi és munkaerő-piaci változások korában ismeretlenesélyeket és lehetőségeket teremtett a nők számára. E változások közé tartozik a fogamzásgátlás forradalma, ami lehetővé tette a női termékenység megbízható kontrollálását; az egyenlőségek forradalma, mely a nők munkaerőpiaci helyzetét javította és több országban együtt járt a nemidiszkrimináció törvényi szabályozásával; a szellemi munka és a szolgáltatószolgáltatások terjedése – a fizikai munkaróvárára –, mely a korábbiaknál szélesebb körű munkavállalási lehetőségeket biztosított a nőknek; a másodlagos keresőknek kínált munkalehetőségek teremtése azokat célozva, akiknek az életében nem a fizetett munka a főprioritás; és a személyes preferenciákra épülő életmódválasztás növekvő fontossága a modern jóléti társadalmakban.

Ma a nők foglalkoztatottsági és munkavállalási jellemzői éppúgy a gyónválatozatosak, mint a családi élet és a munkavállalás konfliktusának feloldásával kapcsolatos preferenciáik. Epreferenciátípusok háromideáltípusa az adaptív, a munkaközpontú és az ott honközpontú nő. Az *adaptív* nőkszáma ma a munka és a család egyaránt fontos, és egyik sem élvezéle tükben állandó prioritást. A nők döntő többsége – kb. 60%-a, illetve mi ni mum 40, ma xi mum 80%-a – ide sorolható. A munka és a család életösszegegyeztetéséget elősegítő foglalkozások – például a tanári pálya – külföldön vonzó számukra. A gyerekvállalás után részben munka idősebbé váló nők nagy része eből a csoportból kerül ki. Ma gyarválaszadóink között is találunk példát az adaptív női preferenciátípusra:

Én na gyon ide ális helyzetben vagyok, mert ta ní tok és ne kem ott van a nyári szün idő, te hát ez ne künk na gyon jól össze jött. Mi u tán ugye ta ní tok, ne kem négy, öt, hat óra – mi kor mennyi volt az iskolában, akkor, ami kor ha za mentem, tud tam a gye re kek kel foglalkozni. Kez det ben na gyon ne héz volt és ez sok problémát je len tett számomra, hogy gye re kek kel foglalkoztam és ide gilegel fáradtam, és borzasztó lelkiismeret-furda lást okozott ne kem, hogy ott hon türelmet len va gyok és ki a bálok. De egy idő után hála is ten nek si ke rült túl ten nem ma ga mat ezen és arra rá áll ni, hogy ne kem az én gye re ke im na gyon fon to sak, és első a család, a gye re kek, az tán a hi va tás – te hát ez a sorrend. (52 éves nő)

Az biztos, hogy amennyit dolgoztam a szülés előtt és a hógyan nem kívánom szülés után folytatni, te hát jó nagy érték váltózás történt bennem, mióta kisfiam van. [...] A valóságban hány évet tud ki szákadni a szakmájából va la ki? Ha három gyereket vállalsz, akkor kilenc évre kiszakadsz a szakmádból, vagy hatra, nyolcra – at tól függően hány évenként vállalsz gye re ket. Hat év alatt mennyi mindent történe? Nem szákad hatsz el tel je sen. És nem abba a szakmába térsz vissza szerintem. Ezzel együtt megértem azokat, akik gye rek vállalás ra akar nak inspi rálni, de még is csak egy ne ga tív diszkrimináció érzek azok kal szem ben – ve lünk szem ben – akik más hogyszere t nek meg ol da ni a családim eg in di ví du á lis elképzeléseiket. (36 éves nő)

A munka központú nők ki sebb ségben vannak an nak el le né re, hogy az el múlt néhány év tizedben egyre több a felső fokú végzettségű, illetve a vezető pozícióban dolgozó nő. A munka központú emberek – férfiak és nők – szerepnek résztvenni a közéleti versenyekben: karrierépítésben, sport, politikai vagy művészeti tevékenységben. Családi életük alárendelik a munkájuknak és so kan kö zü lük – még a háza sok kö zül is – nem vállalnak gyereket. A képzettség szerzést inkább te kintik karrierépítési beruházásnak, mint a megélhetés biztosítékának, ahogy ez az adaptív csoportra jellemző. A férfiak többsége a munkaközpontú csoportba sorolható, míg a nőknek csak kb. 20%-a (mi ni mum 10, ma xi mum 30%-a). – Ma gyar női vá lasz á do ink kö zött ugyan nem találunk munkaközpontú preferenciák jelmezhetőket, akadt viszont két ide illeszthető férfivélemény:

Sokszor akkora áldozatokot kell hozni, főként a nőknél tapasztalható: a munkahely meg a gyereknevelés mellett még tanulni is, művelődni – még csak nem is a szórakozásról szöveg, aról egy ál ta lán nem szól tam még. A

család elég nyomorúságos dolgot tenigazából – én alkotó ember nekem is ajánla ná m, mert na gyon el von ja min den töl. (53 éves fér fi)

Úgy vet tem ész re, hogy az át lag ma gyar fér fi in ká bb a mun ká já ban van ott, in ká bb a mun ka he lyé be fek tet több ener gi át, mint a csalá d ba. Meg ha a mun ka er ő pi ac ra ki megy az át lag har min cas fér fi, ak kor el lesz ha nya gol va egy ki csit a csalá d, mert ha egy ki csi vel job ban akar é lni, ak kor 10-12 órát le kell hú z on egy nap és utá na nem biz tos, hogy lesz ener gi á ja a csalá d dal fog lal koz ni. (33 éves fér fi)

A har ma dik cso por tot az *otthonközpontú* nők alkotják, akik szin tén ki sebb ség ben van nak az adap tív nők kel szem ben: sőt, mi vel a po li ti ka és a mé dia ma nap ság fő ként a dol go zó nők problé má i ra fő ku szál, ez a cso port né ha tel je sen lát ha tat lan nak tű nik. Az otthonközpontú nők házasságkötésüktől kezdve a ma gán éle tet és a csalá di éle tet a mun ka elé he ly e zik. Haj la mo sab bak na gyobb csalá d ban é lni és a há zas ság kö tés után ab ba ha gy ni a mun kát, ha ezt a csalá d anya gi hely ze te le he tő vé te szi. A képzett ség szer zés e cso port ton be lül sem lé nyeg te lenszem pont, kü lö nös te kin tet tel arra, hogy az ok ta tá si in téz mé nyek szá muk ra a ta nu lás mel lett a pár vá lasz tás í gé re tes szin tere inként is szol gál hat nak. Hakimsze rint tár sa dal mi ará nyuk a mun ka köz pont ú cso port hoz ha son ló an átlagosan 20% (10–30% közötti). Interjú alanyaink köz ül több otthonközpontú pre fe ren ci á val jel le mez he tő – idő sebb és fi a ta labb – nőt is idé z he tünk:

Én nem va gyok kar ri e ris ta, nem aka rok sem mi o lyan kü lö nő sebb dol got el é r ni – csak egy szer ű en el dol goz gat ni, meg é l ni be lő le. De ne kem fon to sabb a csalá dom. Te hát amíg nem vol tak gye re kek, bent ma rad tam szí ve sen meg csi nál ni ezt-azt, de most már, hogy van nak gye re kek, in ká bb ha za si e tek. (29 éves nő)

Az a leg fon to sabb, hogy egy anya ott hon ma rad has son és ott hon ma rad jon. Az le gyen a fel ada ta, mint ré gen, hogy ott hon van és a csalá d dal tő rőd jön. Nem a kar ri er, nem a mun ka, nem a meg é l he tés. ... ne kem ez a vé le mé nyem, más nak biz tos más. Ha most len nék 25 éves, le het, hogy mást mon da nék, de már majd nem két szer 25 va gyok és más a gon do la ta az em ber nek. (49 éves nő)

Az, hogy ide á lis csalá d, az én fe jem ben úgy ala kult ki, ami sze rin tem meg old ha tat lan a mai vi lág ban. Hogy van egy cso mó gye rek: ket tő, há rom mi ni mum és az apa anny i pénzt tud össze szed ni, hogy el tud ja tar ta ni a csalá dot anél kül, hogy az anya nak bár mi lyen pénz ke re se ti eszkö z höz kel le ne nyúl ni. Ez nem je len ti azt, hogy nem akar hat na el men ni dol goz ni. De mond juk, ha én ab ban a hely zet ben len nék, hogy a fér jem el tud tar ta ni, nyil ván én is dol goz nék va la mit, egy négy órás állást el vál lal nék, vagy ott hon dol goz nék, de az eg ész é le te me ta gye re ke im nek szent el ném. (32 éves nő)

A munka- és csalá di élet mód-preferenciák jellemző inek figye lem be vé telé vel kü lö nő sen fon to s a mun ka vál lalás és a csalá di kö te le zett sé gek össze han g olás á nak se gi té se. Vá lasz adó inka *gyermekfelügye let te kin te té ben csalá di – jel lem ző mó don* nagy szü lők ál tal nyúj tott – és kü lö, fi ze t te se git ség í gé ny be vé té lé re utal tak sa ját ta pasz ta laik alapján:

Én vittem a gyereket reggel az óvodába, mikor mentem a munkába, ami kor jöttem haza, mentem érte. Iskolába szintén együtt indultunk, és amikor jött, a dédi várta a lányomat. Mi velhétvégén dolgoztam, a két nagyszülő bevállalta mind a gyereket: hol az egyik, hol a másik nagy mama – tehát ez nekem óriási segítség volt. (49 éves nő)

Ott hon ugyan olyan részt vállaljanak a házimunkából – ne csak az anyára háruljon az összes munka. Illetve ha a család anyagiilag olyan helyzetben van, tudjon felvenni valamilyen háztartási kiegészítőt. Én egyéves előtallaltam egy takarító néni, aki hetente egyszer jön, ki takarítja a kást, csillog-villog minden, örömet hozamenni. Nincs minden hétfőn az öröngés, hogyszombaton vagy vasárnap porszívózzunk. Többszabad időm is van. (51 éves nő)

A gyermekfelügyelet állami vagy munkahelyi segítségével in terjú alanyainknem ejtetek szót. Ez – korábbi kutatásai eredmények alapján is – egy részt magyarázható azal, hogy a gyermekfelügyeletet biztosító állami intézmények (bölcsődék, óvodák) még mindig olyan „mindenkinek járó” evi den ciónak tűnnek, amelyek alapvető fontosságára általában csak megszűntetésük után érdeklődnek rá az emberek (Neményi 2003). Ez alapján az mondható, hogy a kisgyermekfelügyelet ének megszervezésében van állami segítség – bár például a bölcsődék 90%-a Budapest és vidéki nagyvárosokban található (Frey 2002: 423) –, de ez a segítség formáján „megtőlérte tődsége” miatt nem észlelhető tudatosan. Másrészt viszont a munkahelyek részéről nem – vagy alig – tapasztalható ilyen irányú segítség. A rugalmas és rész munkaidőt, valamint esetenként rendkívüli távolléteket biztosító, illetve az ott honi munkavégzést is megengedő család bánt munkahelyek ritkaság szám bamennek a mai Magyarországon, pedig egy 2002-es kutatás adatai szerint a gyese és gyedenlévők többsége számára a legnagyobb segítséget családikötelezettségei és munkavállalása összehangolásában a rugalmas munkaidő biztosítása jelentené (Frey 2002).

A munka és a család élet harmonizálásával szoros összefügg a családon belüli munkamegosztás kérdése. „Valódimunkavégzésként” legtöbbször a vábra is a fizetett munkát definiálták, így a házimunka gyakran csak a végzésnek hiányában értékelődött fontostevékenységeként:

Na gyönyörű volt ez annak idején, amikor ott hon voltam gyese: semmi probléma nem volt, mindent megcsináltam. Délután ha jött a férjem, szépen leült ebédelni, el volt mosogatta, a gyerekek aludtak, beszélgettünk egy kicsit, aztán elmentünk sétálni és nem volt gond. Mikor elkezdtem dolgozni, akkor jött az, hogy hétvégére maradt a takarítás és az egyéb házimunkák, és hát a férjem látta, hogy kelletne segítenie, és na gyönyörűen főzött és megfőzött az ebédet hétvégére, ami egy na gyönyörű segítség volt, de aztán az évek során úgy gondoltam, hogy ezért nekem hálnak kell lennem, és akkor már nem esett olyan jól. (45 éves nő)

Egy idősebb válszadónk arra is felhívta a figyelmet, hogy a párcsokolatok, házasságok elején a feleség hajlamosabbak több házimunkaközösen végezni, mivel több időszere nének együttőltenipéldául szórakozással.

Az első időkben azért csináltunk gyorsan mindent, mert szeretünk jönni-menni, hogy mi nélkül ha ma rabban mehesünk. [...] A férjem a nagy munkában komolyan becsületet tett, de minden nap ki sebb munkákat én csináltam. Mondjuk hét főnként nem volt tévé, úgy hogy a vasat lást min dig akkor csináltam. Meg volt a kiálta munkámet. ... Én nem mondom, hogy ez ideális volt, de mi lett volna az ideális? Ha felírnak egy bejárási nőt? Hát csak az az ideális, ha ki egészíti egymást. (63 éves nő)

A későbbiekben – különösen a gyermek(ek) születése után – azonban ez a helyzet is megváltozott. Interjúalanyaink válaszaiból a család munka megosztás egyik típusú képletét ként az otthoni munka és a dolgozó férfitől való távolmaradást:

Az volt az alap helyzet, hogy én itt voltam a gyök, úgy hogy nagyjából minden én csináltam. A gyerekek előtt jóval többet osztottuk meg a munkát ... akkor még tudom, hogy ő is próbálta csinálni ilyesmi. Azán ami kor a gyerekek megszülettek, akkor többet vállaltam én, többet csináltam. (29 éves nő)

Az én férjem elment hajnalban és éjszaka jött haza, mert ő soha nem volt. Sosem volt itt. A gyerekek csak ágyban látta: reggel még aludtak, este már aludtak szintén. ... A házra ma radt, a férjem az alátalát látta elment, meg ami kor haza jött. (58 éves nő)

Egymásik típusú képletként a kétkezes családmodell bontásának egy változatát is megemlíti a következő interjúalany:

Erőnkem az jut eszembe, hogy tu lájdon képpen a családban a nők elég rendszeresen ki vannak használva... munkát kell vállalniunk: reggel től dolgozunk délután négyig, négy óra től pedig jön az esti robot. Ha visszagondolok így az elmúlt évekre, min dig az jut eszembe, hogy az egész életemet átrohantam: rohantunk a bölcsődébe, óvodába, amíg kicsike volt, az iskolába, és szerintem Magyarországon a nők nagy többsége ugyanazt csinálta mint én: végigrohantam az egész életét. A munkánk mellett a női munkákat végzi az ember, ami nem feltétlenül min dig női munka, de általában a nőkre hárult. (53 éves nő)

Egy harmadik – legalább is a munkaerőpiacra visszatérni szándékozó, munkájuk iránt elkötelezett nők körében – szintén típusú képletnek nevezhető az, ami kor a monotoni házi munka nem elégti ki az átmeneti legházi asszonyok avasá váló kis-mamák munkakreativitásának kapcsolatos elképzeléseit:

Most egyelőre az van, ami egy ilyen klasszikus, vagy az ilyen patriarhálistársadalomban a rend, hogy a család fő tartja el a családot, de hát ez egy bruttó 23 ezer forintot gyes mellett megkérdeje lezhetlen, hogy csak akkor lehet egy nőgyes Magyarországon, ha a férjnek van keresete – hát ez nonszensz. ... és akkor innen től kezdve az össze többi dolgot, ami a családnak hozzá tartozik minden napja hoz, amennyire nem látványos ez a háttér munka, amit ilyenkor végez a nő, ez annyira fárasztó. Szóval lehet, hogy a monotoni fárasztó, lehet, hogy a hiába való sárga fárasztó, vagy nem tudom, hogy mi csodája fárasztó, de engem rohadtul fáraszt, bevalom őszintén. [...]

Elfára dok, hát eztsajná lom ebben igazán. Ezért mondom ezt a hiába való ságot, hogy egy ki csit így aránytalanak érzem a befektetett energiát, a látványosságát, a háttérmunkát – ami fontos, csak az én kreativitásomat nem élte minden nap. Én el tudom képzelni, hogy sok nőnek ez megfélelő, mert azt érzi, hogy na gyon jó gondos házi asszony ... és én elfogadom, hogy ne kik ez így pont jó. De nekem ez így pont nem jó. Te hát el tudom fogadni, mert alárendeltem ezt az egészet annak, hogy a családközüködik, meg jól elvagyunk ... de azt az időt egy kicsit azért sajná lom. Érted? (36 éves nő)

Korántsem tipikus esetként említhető egyvelhetően – Hakim terminológijában – munkaközpontú nő férfi partnerének a beszámolója a klasszikus női-férfi szerepek megfordulásáról:

Az akkori barátom orvos volt és na gyon sokat ügyelt, és na gyon sokszor, ez most na gyon vicces lesz, én főztem és én vittem be neki a rendelőbe, hogy a mikróban meg tudjamelegíteni. Nagyon sok ügyeletet lenyomott, nem tudom, hogy bírta. ... Én is takarítottam. Ritkán volt ott hon, tény leg nem volt rá ideje. (33 éves férfi)

A családon belüli munkamegosztásra tett kísérletek egyre elterjedtebbé válnak, ami korai családtagok valóban megpróbálják megosztani egymás között a házimunkát, ami ből férjnek és esetenként a nagyobbgyerekeknek is részt kell vállalniuk:

Próbálom segiteni az asszonynak. Tudom, így is nagy teher neki a három gyerekek, mert én egész nap dolgozom, így ami bent dok este meg hétvégen, abban se gittek neki. De ez bármi lehet: ha kell, akkor főzök. So sem volt az, hogy én az ember vagyok, te meg az asszony, takarítsál! (27 éves férfi)

Én mindig szoktam hangsúlyozni, hogy négyen vagyunk és a családban mindenki nek van feladata – tehát én sem vagyok egytakarító asszony, egy mosónő, meg egy bejárónő, hanem mindenkinek van feladata, amit meg kell csinálni. ... a férjem sok házimunkában segít, csak a gyerekeketszeretném bevonnia családimegosztásba. (55 éves nő)

A családon belüli munkamegosztás témakörét tekintve megállapítható, hogy válaszadóink többsége a nukleáris családi kereteken belül értelmezte ezt a problémakört. A generációk közötti munkamegosztás főként a kisgyermek gondozása, illetve a gyerekek felügyelete révén jellemző – szívesen fogadott, de egyre kevésbé elvárt – nagyszülői segítségnyújtással összefüggésben jelent meg. Az idősebb, beteg, segítségre szoruló családtagápolásáról, mint családi kötelezettségről jóval kevesebb szó esett, pedig a gyese és gyeden lévők körében végzett korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy a munkavállalás és a családi kötelezettségek összehangolása az érintettek döntő többségének nem csupán azért jelezt gondot, mert nem volt kire hagyniuk gyermeküket, hanem azért is, mert nem tudták másként megoldani erre a szoruló felnőtt hozzátartozójuk ápolását (Frey 2002: 413).

A generációk közötti segítségnyújtás fontosságának „alulreprezentáltsága” magyarázható azal, hogy válaszadóink számára a család fogalmába kevésbé tartozott bele a többgenerációs együttélés jellegű mehető kiterjesztett családforma: így a család magától fizikailag távolabb élő családtagok kevésbé számíthatnak a családizdi dari

tájesetenként araszoruló felnöttek gondozását jeleltő gyakorlati megnyilvánulásaira. Jellemző módon terjű alanya inkább többsége főként a többgenerációs együttélés hátrányainak sorolása kapcsán ejtett szót a generációk közötti kapcsolatokról:

Ez érdekes do log, mert ma nap ság so kan han goz tat ják, hogy el tűnt a nagy-csa lád, ahol több ge ne rá cí o la kik együtt. Én fon tos nak tar tom, hogy egy csa-lá dnak meg legyen az ön álló sá ga: hogy ahog y ő k gon dol ják ne vel ni a gye re ke i ket, ahog y a csa lá dí éle tü ket ak ar já k é lni, abba ne szól jon be le sen ki. (52 éves nő)

Ami ben tu dok, se gí tek a szü le im nek. Én an nak örül nek, és itt vissza té rünk a la kás hoz, hogy ha én kü lön él nek tő lük, te hát nem egy ház ban, ha nem mond-juk 20 km-rel odébb. Ak kor vál toz na a do log, ak kor ab ban a pil la nat ban az én csa lá dí éle tem is meg vál toz na. Ez ne kem ter hes. (27 éves fér fi)

Nem egé sz sé ges együtt é lni a szü lők kel, mert min den ki nek más az igé nye, az é let vi te le, az é let for má ja – ez súr ló dás ra ad le he tő sé get, po kol lá te he t az é le tet és vá lás hoz, kü lön é lés hez is ve zethet. (49 éves nő)

Vizsgálataunk során a család fogalmát bizonyos tekintetben szűkítő változásokkal párhuzamosan egyfajta tágabb értelmű családfelfogás kialakulásának is tanúi lehetünk. A nagyobbik saját és kisebbik örökbe fogadott gyermekét egyedül nevelő közép-korú elvált nő saját „szabálytalan” családját is ideálisnak tartotta és a hátrányos családizsoltáridaritást a barátok segítségével tekinthetőnek:

Én sze mély sze rint nem va gyok bé két len a sa ját csa lá dom mal, mert az egy anya, egy nagy gye rek, egy kis gye rek ide á lis nak tū nik – végül is nem gon do lom, hogy at tól, hogy ha va la mi tel je sen sza bá lyos, at tól job ban mű köd ne. Ne kem ez is egy csa lád. A ba rá ti kör sok kal töb bet tud se gí te ni, mint egy rossz csa lád. (51 éves nő)

KONKLÚZIÓ

A tanulmányunk alapját képező, interjúkra alapozó kutató kutatásunk két fajta adatközlői – a családra vonatkozó politikák alakítói képviselői, illetve laikusok, a változatos formákban létező családtípusok tagjai – válaszadó szerepük különbözőségének megfelelően a felvett kérdéseket más és más módon kezelítették meg. Ugyanakkor – ha hangsúlyiában nem is, inkább csak az egyes kérdések köréle van cíáját tekintve – a családpolitika egészének hasonló értelmezésével találkozhattunk a két interjúcsoportban. Szembetűnő, hogy a család mindkét oldal számára elsősorban gyerekes családot jelent, és hogy a családpolitika fogalma a demográfiai kérdéseknek rendelődik alá. A férfiak és nők esélyegyenlősége, a családformák változottságának elismerése vagy ellenzése, a család és a munka harmonizálásának kérdése, a nők foglalkoztatottsági arányának növelése mint európai elvárás és egyúttal mint a méltó és egyenrangú élet egyik fontos feltétele többnyire a gyermekvállalás dimenziójában fogalmazódik meg. Az „elit-interjúk” normatív, de egy mással sokszor élesen szembenálló véleményeihez képest a laikus interjúk összességében azt a képet sugallják, hogy a gyermekvállalás

sze mélyes döntésébe a politika nem avatkozhat be, viszont a mindenkor mány kötelessége biztosítani a családok működésének anyagi feltételeit. Ez azonban elsősorban munkalehetőséget, megfelelő gyermekintézményeket, a valóságos igényekhez alkalmazkodó ellátásokat, családbarát munkahelyeket jelent, amelyek férfiak és nők számára az autóm döntéseket lehelővé teszik, nem pedig olyan proaktív politikát, amely adott alkalommal korlátozza az egyéni szabadsgot.

Ugyanakkor a nemzetközi kutatások tapasztalatai összhangban úgy tűnik, Magyarországon is nehezen illeszthető egy más hozza család életvalóságos gyakorlati és család kapcsolatos normatív politikai elképzelések, melyek kiindulóponja az, hogy milyenek keltenek a családoknak lenniük, és nem az, hogy valójában hogyan működnek (Silva–Smart 1999). Például, ahogy az egyik civil szervezet képviselője interjúalanya nyunk hangszólyozta: az államnak az a feladata, hogy „viselje el az állam polgárait, és támo gassa őket”. Ahhoz, hogy az állam polgárok maguk döntessenek arról, hogyan szeretnének élni, és ahhoz, hogy se a döntéshozók, sem pedig a politika és a média által is befolyásolt közvélemény ne tekintse a választásukat veszélyesnek és nemkívánatosnak, többet kellene tudnunk a családok valóságos működéséről. Csak remélhetjük, hogy a család szociológiai kutatásoknak is szerepük lehet abban, hogy feltárják és a véleményformálók, döntéshozók kalismegismertessék a család formák változatoságát és a családi élet formák változékonyságát.

IRODALOM

- Bukodi E.–Mészárosné H.J.–Polónyi K. (2004): *Women and Men in Hungary*. Budapest: Government Office for Equal Opportunities–Hungarian Central Statistical Office.
- Dóra I.–Nagy I.–Polónyi K. társas szerk. (2003): *Nők és férfiak Magyarországon 2002*. Budapest: Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium–Központi Statisztikai Hivatal.
- Ferge Zs. (1999): Hogyan hatott a rendszerváltás a nők helyzetére? In Lévai K.–Kiss R.–Gyula vári T. (szerk.): *Vegyesváltó*. Budapest: Egyenlő Esélyek Alapítvány, 13–29.
- Frey M. (1999): Nők a munkaerőpiacra. In Pongrácz T.–Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. Budapest: TÁRKI–SzCsM, 17–29.
- Frey M. (2002): A gyermeknevelési támogatásokat igénybevevő és a családi okból inaktív személyek foglalkoztatásának lehetőségei és akadályai. *Demográfia*, 4: 406–437.
- Gábor A.–Szívós P. (2002): A jövedelmi szegénység alakulása, a gyermekes családok helyzete. In Kólosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI, 42–59.
- Hablicsek L. (2000) Kísérlet a roma népesség előrelépéséről 2050-ig. In Horváth I.–Landau E.–Szalai J. (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 243–275.
- Hakim C. (2000): Oxford: Oxford University Press.
- Kamarás F. (2002): Gyermekvállalás. In Spéder Zs. (szerk.): *Életünk fordulópontjai*. Budapest: KSH, 51–72.
- Koncz K. (2005): Női karrierjellemezők: Esélyek és korlátok a női életpályán. In Palasik M.–Sipos B. (szerk.): *Házastárs? Vételytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 57–77.
- Nagy B. (2001): *Női me ndzserék*. Budapest: Aula.
- Neményi M. (1996): The Social Construction of Women's Roles in Hungary. *Replika*, Special Issue: 83–90.
- Neményi M. (2003): Család és családpolitika. *Szociológiai Szemle*, 1: 1–15.

- Pongrácz T. (1999): Gyermekvállalás házasság nélkül. In Pongrácz T.–Tóth I.Gy. (szerk.): *Sze rep vál to zá sok. Je len té s a nők és fér fi ak helyze té ről 1999*. Bu da pest: TÁRKI–SzCsM, 173–189.
- Pongrácz T.–S.Molnár E. (1997): A gyer mek vál la lá si ma ga tar tás ala ku lá sa. In Lé vai K.–Tóth I.Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről 1997*. Budapest: TÁRKI–MM–EET, 86–106.
- Pongrácz T.–S.Molnár E. (1998) Házasságon kívüli születések Európában és Magyarországon a 90-es években. *Szociológiai Szemle*, 2: 37–55.
- S.Molnár E. (1999): A gyermekvállalás konfliktusai. In Pongrácz T.–Tóth I.Gy. (szerk.): *Sze rep vál to zá sok. Je len té s a nők és fér fi ak helyze té ről 1999*. Bu da pest: TÁRKI–SzCsM, 155–172.
- S.Molnár E. (2001): Csalá di ér té kek – csa lád po li ti ka. In Cseh-Szombathy L.–Tóth P.P. (szerk.): *Népesedés és népességpolitika*. Budapest: Századvég, 70–97.
- Silva, E.B.–Smart, C. (1999): The 'New' Practices and Politics of Family Life. In Silva, E.B.–Smart, C. (eds.): *The New Family?* Lon don: SAGE, 1–12.
- Tóth O. (1995): At ti tūd vál to zá sok a női mun ka vál la lás meg jé té sé ben. *Szociológiai Szemle*, 1: 40–51.
- UNICEF (1999): *Nők a rendszerváltásban. Regionális Monitoring Jelentések 6*. Firenze: UNICEF Nemzetközi Gyermek Fejlődési Központ.
- Utasi Á. (2004): *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Vukovich G. (2002): Főbb népesedési folyamatok In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. Bu da pest: TÁRKI, 138–151.
- Vukovich Gy.–Harcza I. (2002): A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. Bu da pest: TÁRKI, 112–137.